

Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2025)

1/2025

Τόμος 39 | Τεύχος 1 | Ιανουάριος - Απρίλιος 2025

Volume 39 | Issue 1 | January - April 2025

ISSN: 2944-9332

Κοινωνική Εργασία

Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών

Social Work

Review of Social Sciences

Επιστημονική Έκδοση του Συνδέσμου
Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος ΝΠΔΔ ΣΚΛΕ

The Hellenic Journal of Social Work
Published by the Hellenic Association of Social Workers

Αγαπητές Αναγνώστριες και Αγαπητοί Αναγνώστες,

Με ιδιαίτερη χαρά και επιστημονικό ενδιαφέρον σας καλωσορίζουμε στο πρώτο τεύχος του έτους 2025 του **Περιοδικού Κοινωνική Εργασία - Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών**, το οποίο αφορά στους μήνες **Ιανουάριο – Απρίλιο 2025**. Το Περιοδικό μας συνεχίζει την πορεία του με υψηλού επιπέδου άρθρα, καθώς και αυτό το τεύχος αποτελεί μια πολύτιμη πλατφόρμα ανταλλαγής γνώσεων, κριτικής σκέψης και δημιουργικού διαλόγου γύρω από ζητήματα που αφορούν τόσο τη θεωρία όσο και την πράξη της κοινωνικής εργασίας και των συναφών επιστημών.

Σε μια εποχή ταχέων κοινωνικοοικονομικών μετασχηματισμών και αυξανόμενων ανισοτήτων, η Κοινωνική Εργασία αναδεικνύεται ως επιστήμη με κρίσιμο ρόλο στην προώθηση της δικαιοσύνης, της ένταξης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Το παρόν τεύχος δεν περιορίζεται στην απλή παρουσίαση ερευνητικών δεδομένων, αλλά προκαλεί το διαλογικό πνεύμα μας ώστε να αναλογιστούμε πώς οι θεωρητικές προσεγγίσεις μπορούν να μεταφραστούν σε δράσεις με απτό αντίκτυπο. Από τον οικοφεμινισμό έως τις καινοτόμες παρεμβάσεις με ζώα συντροφιάς, οι μελέτες που περιλαμβάνονται υπογραμμίζουν τη σημασία της διεπιστημονικότητας, της κριτικής αυτοανάλυσης και της δημιουργικής προσαρμογής σε έναν κόσμο που αλλάζει με εκθετικούς ρυθμούς. Παρακινώντας μας να εγκαταλείψουμε τις άκαμπτες δυαδικότητες, αυτές οι εργασίες ανοίγουν δρόμους για ολιστικές λύσεις που τιμούν την πολυπλοκότητα των σύγχρονων προκλήσεων. Καλούμαστε, λοιπόν, να διαβάσουμε, να αμφισβητήσουμε και να συμμετέχουμε σε αυτόν τον συλλογικό προβληματισμό, γιατί η γνώση γίνεται κίνηση μόνο όταν τη μοιραζόμαστε και την εφαρμόζουμε με δημιουργικότητα και ευαισθησία.

Σε αυτήν την έκδοση, λοιπόν σας παρουσιάζουμε τρία εμβριθή επιστημονικά άρθρα, τα οποία αναδεικνύουν σύγχρονες προκλήσεις και καινοτόμες προσεγγίσεις στον χώρο της κοινωνικής δράσης και της ψυχικής υγείας.

1. «Οικοφεμινισμός και κοινωνική εργασία στην μετα-ανθρωποκεντρική εποχή. Κοινές θεωρήσεις και προσεγγίσεις».

Οι Κυριάζη Ελένη, Παπούλη Ελένη και Συροπούλου Δέσποινα αναλύουν με κριτικό πνεύμα τη θεωρία του οικοφεμινισμού, διερευνώντας τις συνάφειές της με τη σύγχρονη κοινωνική εργασία. Το άρθρο υπογραμμίζει τη σημασία της διαθεματικότητας ως μεθοδολογικού εργαλείου, προτείνοντας συγκεκριμένα παραδείγματα εφαρμογής της οικοφεμινιστικής οπτικής στην αστική κοινοτική κοινωνική εργασία.

2. «Covid-19 και ασθενείς με ψύχωση: Ποιες οι απόψεις των επαγγελματιών ψυχικής υγείας για τις αλλαγές και τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν».

Οι Γιανναράκη Ηλιάννα, Κουκούλη Σοφία, Μιμαράκης Δημήτριος και Μουδάτσου Μαρία εστιάζουν στις επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 σε μια ιδιαίτερα ευάλωτη ομάδα: τους

ασθενείς με ψύχωση. Μέσα από τις εμπειρίες των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, το άρθρο καταγράφει τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι ασθενείς, αλλά και τις προσαρμογές που απαιτήθηκαν από το σύστημα υγείας.

3. «The Role of Animals in Depressive Symptoms and Loneliness in Older Adults: A Mixed-Methods Systematic Review».

Οι Antony Salachas και Manolis Mentis πραγματεύονται ένα εξαιρετικά συγκινητικό και σημαντικό θέμα: τον ρόλο των ζώων συντροφιάς στη βελτίωση της ψυχικής υγείας ηλικιωμένων. Η μελέτη τους, μια συστηματική ανασκόπηση, αποκαλύπτει πώς τα κατοικίδια μπορούν να μειώσουν τα συμπτώματα κατάθλιψης και τη μοναξιά, ανοίγοντας νέους δρόμους για πρακτικές παρέμβασης, ακόμα και εκτός ιδρυματικών πλαισίων.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Στο πλαίσιο της διοχέτευσης νέων ιδεών και γνώσεων, σας προτείνουμε δύο νέες εκδόσεις συγγραμμάτων στην Κοινωνική Εργασία:

1. **«Οδηγός για την Παρέμβαση στην Κρίση»** της Kristi Kanel, σε επιστημονική επιμέλεια των Ιγνατίας Φαρμακοπούλου (Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Πατρών) και Μαρίας Θεοδωράτου (Διδάσκουσα στο ΕΑΠ και στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου). Ένα απαραίτητο εγχειρίδιο για την αντιμετώπιση κρίσεων με επιστημονικά τεκμηριωμένες μεθόδους.
2. **«Πίσω από τις Κλειδωμένες Πόρτες και άλλες ιστορίες για τη ΒΙΑ»** της Ευσταθίας Γουντουδάκη, Κοινωνική Λειτουργός - Συγγραφέας-Εκ/νη στην Θεραπεία Εστιασμένη στην Συμπόνια (CFT-Compassion Focused Therapy). Ένα βιβλίο που αποκαλύπτει με ευαισθησία και βαθιά κατανόηση τις πτυχές της βίας και τις δυνατότητες θεραπευτικής προσέγγισης.

Ελπίζουμε ότι αυτό το τεύχος θα σας εμπνεύσει, θα σας προβληματίσει και θα σας προσφέρει χρήσιμα ερευνητικά και πρακτικά ερεθίσματα. Εκφράζουμε τη θερμή μας ευγνωμοσύνη στους/στις συγγραφείς, τους/τις κριτές και όλους/ες όσους/ες συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της έκδοσης.

Με εκτίμηση,

Η Διευθύντρια Σύνταξης

Κωνσταντίνα Σκλάβου

Το περιοδικό Κοινωνική Εργασία - Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών δεσμεύεται για την προώθηση της επιστημονικής γνώσης και την ενίσχυση του επαγγελματικού διαλόγου στον χώρο της Κοινωνικής Εργασίας.

Οικοφεμινισμός και κοινωνική εργασία στην μετα-ανθρωποκεντρική εποχή. Κοινές θεωρήσεις και προσεγγίσεις

Παπούλη Ελένη¹, Συροπούλου Δέσποινα², Κυριάζη Ελένη³

¹ Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας

² Κοινωνική Λειτουργός, MSc

³ Κοινωνική Λειτουργός, MSc

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο εξετάζει τη θεωρία του οικοφεμινισμού και τις σχέσεις της με τις τρέχουσες προσεγγίσεις στην κοινωνική εργασία στο πλαίσιο μιας μετα-ανθρωποκεντρικής θεώρησης του κόσμου. Ξεκινώντας από το ιστορικό πλαίσιο και τις θεωρητικές καταβολές που επηρέασαν την ανάπτυξη και διαμόρφωση της έννοιας «οικοφεμινισμός», ο όρος τοποθετείται στη σύγχρονη πραγματικότητα ως φιλοσοφική θεώρηση, κοινωνικό-πολιτική πρακτική και θεωρητικό εργαλείο σκέψης για τη μελέτη και την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων. Το άρθρο διερευνά ομοιότητες, κοινές αρχές και προσεγγίσεις με τη σύγχρονη κοινωνική εργασία και συστήνει την εφαρμογή της διαθεματικότητας ως βασικού μεθοδολογικού εργαλείου κριτικής σκέψης της οικοφεμινιστικής θεωρίας στην πρακτική της κοινωνικής εργασίας. Επίσης, προτείνει την ενσωμάτωση της οικοφεμινιστικής οπτικής στην εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών και στην επαγγελματική πρακτική σε μικρο-, μεσο- και μακρο-επίπεδο. Τέλος, προσφέρει ορισμένα παραδείγματα για την εφαρμογή της οικοφεμινιστικής προσέγγισης στην κοινοτική κοινωνική εργασία σε αστικά περιβάλλοντα.

Λέξεις- κλειδιά: οικοφεμινισμός, κοινωνική εργασία, ecosocial work, διαθεματικότητα, περιβαλλοντική δικαιοσύνη

Στοιχεία Επικοινωνίας: Ελένη Παπούλη, epapouli@uniwa.gr

Εισαγωγή

Σε παγκόσμιο επίπεδο, η κλιματική αλλαγή, οι επάλληλες περιβαλλοντικές, κοινωνικές και υγειονομικές κρίσεις με αποκορύφωμα την πανδημική κρίση που βιώσαμε εσχάτως, έφεραν ακόμη πιο επιτακτικά στο προσκήνιο την συζήτηση για την άμεση σχέση και εξάρτηση του ανθρώπου από την φύση και την αναγκαιότητα αλλαγής του κυριάρχου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης, γνωστού ως νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, με την μετάβαση σε νέες μορφές βιώσιμης (από) ανάπτυξης με έμφαση στην οικο-ηθική και την περιβαλλοντική ή κλιματική δικαιοσύνη.

Με αφορμή τις παραπάνω παρατηρήσεις, το παρόν άρθρο καταπιάνεται με την θεωρία και την βιωματική πρακτική του οικοφεμινισμού ως σύγχρονης περιβαλλοντικής και κοινωνικής θεώρησης που συγκεράζει την οικολογία με τον φεμινισμό καταδεικνύοντας την εξάρτηση του ανθρώπου από τη φύση αλλά και τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος. Σ' αυτό το πλαίσιο, εξετάζει τη σχέση του οικοφεμινισμού με τις τρέχουσες προσεγγίσεις στην κοινωνική εργασία ως εφαρμοσμένης κοινωνικής επιστήμης και αναζητά κοινή συνισταμένη με βάση την οικοκεντρική θεώρηση του κόσμου με έμφαση στην οικοκοινωνική αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων. Το άρθρο αναλύει τον οικοφεμινισμό, ως φιλοσοφική περιβαλλοντική σκέψη και ηθική πράξη, αναγνωρίζοντας παράλληλα την κινηματική του δράση (Χριστοφορίδου, 2022) και τον καταλυτικό ρόλο που μπορεί να παίξει στη σύγχρονη κοινωνική εργασία.

Ο οικοφεμινισμός ως σύγχρονη φιλοσοφική θεώρηση και κοινωνική πρακτική αναγνωρίζεται ως απαραίτητο θεωρητικό εργαλείο σκέψης για την κατανόηση των έμφυλων δομικών διακρίσεων και ανισοτήτων στην κοινωνία και ως μοντέλο ενδυνάμωσης και παρότρυνσης για ανάληψη δράσεων κοινωνικού ακτιβισμού (Mondal & Majumder, 2019), στο πλαίσιο της αντί-καταπιεστικής κοινωνικής εργασίας σε επαγγελματικούς και ακαδημαϊκούς χώρους. Όπως θα αναφερθεί στην συνέχεια, η σύνδεση του φύλου και της ευαλωτότητας εν γένει με το κλίμα και το περιβάλλον με την ευρύτερη έννοια (Gaard & Gruen, 2022), με όρους εκμετάλλευσης και καταπίεσης, αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα του θεωρητικού προβληματισμού και της πρακτικής σκέψης στη θεωρία του οικοφεμινισμού. Αρχικά, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε ο όρος οικοφεμινισμός (ecofeminism), και οι οποίες διόλου τυχαία, συνέπεσαν με την περίοδο εμφάνισης των νέων κοινωνικοπολιτικών κινημάτων την δεκαετία του 1970 (Gaard & Gruen, 2022). Οι συνθήκες και τα γεγονότα εκείνης της εποχής απασχόλησαν το γυναικείο και φεμινιστικό κίνημα και αποτέλεσαν το έναυσμα για συζήτηση μεταξύ μιας μερίδας φεμινιστριών κάνοντας τον παραλληλισμό μεταξύ της γυναικείας καταπίεσης και εκμετάλλευσης και της συστηματικής καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος εντός του πατριαρχικού καπιταλιστικού συστήματος (Parameswaran, 2022).

Στη συνέχεια, αναφέρονται οι θεωρητικές καταβολές που επηρέασαν τη διαμόρφωση της έννοιας «οικοφεμινισμός» και οδήγησαν τις φεμινίστριες/υποστηρίκτριες της στην έκφραση συγκεκριμένων θέσεων και προτάσεων ορισμένες από τις οποίες παρουσιάζονται και αναλύονται στο παρόν άρθρο καθώς σχετίζονται με την αντικαταπιεστική και αντιρατσιστική προσέγγιση της κοινωνικής εργασίας όπως π.χ. η πλαισίωση της οικολογικής καταστροφής με μία φεμινιστική οπτική, η απόρριψη των καθιερωμένων δεισμών του τύπου άνδρας-γυναίκα (Besthorn & McMillen, 2002; Warren, 2001), και η αμοιβαία αποδόμηση των πολλαπλών καταπίεσεων.

Όπως προαναφέρθηκε, στο άρθρο επιχειρούμε μια προσπάθεια σύνδεσης της θεωρίας του οικοφεμινισμού με το πεδίο της κοινωνικής εργασίας και ειδικότερα την οικοκεντρικής της διάσταση καθώς και με τον τρόπο με τον οποίο η οικοφεμινιστική οπτική θέασης του κόσμου μπορεί να εφαρμοστεί στην εκπαίδευση και την επαγγελματική πρακτική των κοινωνικών λειτουργών σε μικρό, μέσο και μακρο

επίπεδο (Klemmer & McNamara, 2019; Ramsay & Boddy, 2017). Τέλος, στο πλαίσιο της δυνατότητας εφαρμογής της οικοφεμινιστικής προσέγγισης στην πρακτικής της σύγχρονης κοινωνικής εργασίας, συστήνουμε τη διαθεματικότητα ως βασική μέθοδο για την κατανόηση και ανάλυση των πολλαπλών ταυτοτήτων που φέρουν οι γυναίκες, οι θηλυκότητες¹ και γενικότερα κάθε ευάλωτη οντότητα στο σύγχρονο μετα-ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα οι οποίες διαμορφώνουν και επηρεάζουν τις εμπειρίες τους αναφορικά με την καταπίεση και τις διακρίσεις, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική τους θέση (προνομιούχα ή μη) (Holemans et al., 2023). Επίσης, προτείνονται ορισμένα παραδείγματα για εφαρμογή της οικοφεμινιστικής οπτικής στην κοινοτική κοινωνική εργασία σε αστικά περιβάλλοντα (Byas Fernández & Bregolat i Campos, 2021).

Οικοφεμινισμός: Ιστορικές και θεωρητικές καταβολές

Οι ρίζες του οικοφεμινισμού (ή οικολογικού φεμινισμού) ως κοσμοθεωρίας, ανάγονται στην επαναστατική δεκαετία του '60, μια δεκαετία κατά την οποία τα κοινωνικά και τα φεμινιστικά κινήματα μαζί με τα αντιπολεμικά και αντιαποικιακά κινήματα ανεξαρτησίας ήταν σε έξαρση σε ολόκληρο σχεδόν τον σύγχρονο κόσμο. Αυτά και άλλα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα προετοίμαζαν και προλείαναν το έδαφος για την εμφάνιση και ανάπτυξη των αντιπυρηνικών και περιβαλλοντικών-οικολογικών κινήματων των δεκαετιών '70 και '80. Ωστόσο, ο όρος «οικοφεμινισμός» εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε φεμινιστικά κείμενα, την δεκαετία του '70 στους κόλπους του λεγόμενου δεύτερου φεμινιστικού κύματος². Αναφερόμαστε σε μια περίοδο της ιστορίας του φεμινισμού στην οποία μια γενιά ακτιβιστριών-φεμινιστριών επιδίωξαν να συνδέσουν τους πολέμους, τις περιβαλλοντικές καταστροφές και την καταπίεση των γυναικών με την αντρική ηγεμονία και την καπιταλιστική πατριαρχία (Parameswaran, 2022). Εμφορούμενη από τις νέες φεμινιστικές αντιλήψεις και οικολογικές ανησυχίες εκείνης της εποχής, η Γαλλίδα ριζοσπαστική φεμινίστρια Françoise d'Eaubonne εισήγαγε τον όρο «οικοφεμινισμός» στο βιβλίο της «Φεμινισμός ή Θάνατος» το 1974 (Besthorn & McMillen, 2002; Chen, 2014; Gaard & Gruen, 2022; Klemmer & McNamara, 2019; Mondal & Majumder, 2019; Warren, 2001). Η Françoise d'Eaubonne εξετάζοντας ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα της εποχής, τον υπερπληθυσμό του πλανήτη, παρατήρησε ότι οι γυναίκες δεν είχαν κανέναν έλεγχο αναφορικά με την αναπαραγωγική τους ικανότητα και υγεία λόγω της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων. Γι' αυτό, έθεσε ως βασικό αίτημα για το φεμινιστικό κίνημα την επιδίωξη της αναπαραγωγικής ελευθερίας των γυναικών, δηλαδή το δικαίωμα τους στον έλεγχο και την επιλογή απόκτησης ή μη παιδιών (Gaard & Gruen, 2022). Παράλληλα και κατά την διάρκεια της ίδιας περιόδου (1974), άρχισαν ανάλογες συζητήσεις στους κόλπους της φεμινιστικού κινήματος στις Η.Π.Α., με βάση το σκεπτικό της παράλληλης εκμετάλλευσης και καταπίεσης των γυναικών και της φύσης (Gaard & Gruen, 2022). Το πρώτο σχετικό συνέδριο με θέμα «Οι Γυναίκες και το Περιβάλλον» διεξήχθη το 1974 στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας (Νταλούκα, 2017). Από τότε κι έπειτα, ξεκινά μια επιστημονική ενασχόληση μέσω συνεδρίων με βασική θεματική τον οικοφεμινισμό, με

¹ Στο παρόν άρθρο επιλέγουμε να χρησιμοποιήσουμε τους όρους αρρενωπότητα και θηλυκότητα με την έννοια των χαρακτηριστικών τα οποία ξεπερνούν τα (cis-)έμφυλα κανονιστικά πρότυπα καθώς όπως αναφέρει η Sally Kitch (2023), οι όροι αυτοί δεν είναι έμφυτοι, αλλά αντικατοπτρίζουν τα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια στα οποία αναπτύσσονται για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών.

²Είναι γνωστό ότι ο φεμινισμός ήταν το πρώτο κοινωνικοπολιτικό κίνημα που αμφισβήτησε τους παραδοσιακούς ρόλους άνδρα-γυναίκας, την ιεραρχική καταπίεση και τις δομές κυριαρχίας και ανισότητας ανάμεσα στα φύλα όπως αυτές εμφανίζονται και βιώνονται στο πατριαρχικό και καπιταλιστικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας. Μέσα στην μακρά εξελικτική πορεία του, το φεμινιστικό κίνημα εμφάνισε διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με τις εποχές, και τα κοινωνικά και πολιτικά προτάγματά τους, εξού και τα λεγόμενα ρεύματα του φεμινισμού ή φεμινιστικά κύματα.

το πρώτο συνέδριο «Women and Life on Earth: Ecofeminism in the 1980's» στη Μασαχουσέτη το 1980 (Parameswaran, 2022).

Σταδιακά, λοιπόν, η σύνδεση της καταπίεσης των γυναικών με την αλόγιστη εκμετάλλευση της φύσης και των πιο αδύναμων πλασμάτων της, όπως τα ζώα, μέσα στο πατριαρχικό και καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, αποτέλεσαν το κεντρικό αφήγημα της οικοφεμινιστικής σκέψης και δράσης, υποστηρίζοντας την γυναικεία δυναμική για την επίτευξη της επονομαζόμενης «οικολογικής επανάστασης» (“The ecological revolution”) (Afrin & Shammi, 2023; Besthorn & McMillen, 2002). Με το πέρασμα των χρόνων, όπως εμφανίστηκαν διαφορετικές τάσεις εντός της φεμινιστικής σκέψης³, έτσι διαμορφώθηκαν ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις εντός της οικοφεμινιστικής προσέγγισης, με διαφορετικές πολιτικές ιδεολογικές αφηγήσεις (Besthorn & McMillen, 2002).

Κύρια ιδεολογικά ρεύματα που επηρέασαν την οικοφεμινιστική επιστημολογία ήταν η μαρξιστική και η νεομαρξιστική κριτική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης υπό το πρίσμα, ότι η ανισότητα των φύλων οφείλεται στην ταξική κοινωνία και την ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής με μοναδικό σκοπό την διατήρηση του κεφαλαίου (Besthorn & McMillen, 2002; Καραγκούνης, 2020; Klemmer & McNamara, 2019). Σημαντικό ρόλο έπαιξαν, επίσης, ο πολιτισμικός, ο ριζοσπαστικός και ο μαρξιστικός/σοσιαλιστικός φεμινισμός (Chen, 2014; Warren, 2001). Ειδικότερα, ο πολιτισμικός φεμινισμός, εκτός από το γεγονός ότι συνέβαλε στην ιδέα του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής, ήταν από τα πρώτα είδη φεμινισμού σύμφωνα με την Chen (2014), που επέδειξε ενδιαφέρον για την οικολογική καταστροφή της φύσης από τον άνθρωπο. Υποστήριξε ότι οι γυναίκες έχουν μια πιο στενή σχέση με τη φύση λόγω των ρόλων των φύλων τους (π.χ. οικογενειάρχες και τροφοδότριες) και της βιολογίας τους (π.χ. εμμηνόρροια, εγκυμοσύνη και γαλουχία). Ως αποτέλεσμα, οι πολιτισμικές οικοφεμινίστριες πιστεύουν ότι τέτοιες ενώσεις επιτρέπουν στις γυναίκες να είναι πιο ευαίσθητοποιημένες σε θέματα υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Ο πολιτισμικός οικοφεμινισμός έχει, επίσης, ρίζες στις θρησκείες που σχετίζονται με τον κύκλο της ζωής στη φύση και με τη λατρεία των γυναικείων θεοτήτων (Carlassare, 2000).

Αντίστοιχα, ο οικοφεμινισμός επηρεασμένος από τον ριζοσπαστικό φεμινισμό χρησιμοποιεί την πατριαρχία (αρσενικο-κεντρισμός), ως εργαλείο θεωρητικής ανάλυσης για την κατανόηση της γυναικείας καταπίεσης στο πλαίσιο ενός καθολικού συστήματος έμφυλης καταπίεσης. Απ' την άλλη, ο μαρξιστικός/σοσιαλιστικός φεμινισμός, ο οποίος επιδιώκει την απελευθέρωση των γυναικών μέσα από την εργασία τους, εμπλουτίζει την οικοφεμινιστική σκέψη με μια προσέγγιση οικονομικής ανάλυσης (Chen, 2014). Τέλος, ο μεταμοντέρνος ή μεταδομιστικός φεμινισμός, επηρεασμένος από διαφορετικούς στοχαστές και στοχάστριες (Michel Foucault, Judith Butler, Donna Haraway) τόνισε τη σημασία του κοινωνικού πλαισίου, των σχέσεων εξουσίας και προνομίων για την κατανόηση του φύλου, ασκώντας δριμεία κριτική στον ουσιοκρατισμό, την πατριαρχία και τη δυαδική σκέψη (Besthorn & McMillen, 2002; Gray & Boddy, 2010). Υπό την μεταμοντέρνα οπτική, οι οικοφεμινίστριες εξετάζουν έννοιες όπως η εξουσία και η εδραιωμένη γνώση, σε σχέση με το φύλο ως έκφραση ταυτότητας εντός ορισμένου κοινωνικού πλαισίου, στο οποίο κατασκευάζονται και λειτουργούν (Klemmer & McNamara, 2019).

³Κατά συνέπεια, γίνεται αναφορά σε πολλούς φεμινισμούς. Αντιστοίχως, ο οικοφεμινισμός δεν αποτελεί μια ενιαία θεωρία και κοινωνικό-πολιτικό κίνημα, αφού εντός αυτού, αναπτύσσεται γνώση με κάποιες κοινές μεν βάσεις και θέσεις αλλά ταυτόχρονα έχει και διαφορές σε ορισμένα σημεία, ανάλογα τις επιρροές των εκάστοτε θεωρητικών ρευμάτων. Στο άρθρο της, *Ecological Criticism Based on Social Gender: The Basic Principles of Ecofeminism*, η Ling Chen (2014) διακρίνει τέσσερις βασικές σχολές οικοφεμινιστικής σκέψης με διαφορετική ιδεολογική αφηγήρια η καθεμία (πολιτισμικός οικοφεμινισμός, πνευματικός οικοφεμινισμός, κοινωνικός οικοφεμινισμός και ο μαρξιστικός/σοσιαλιστικός οικοφεμινισμός).

Πέρα όμως από τις διαφορετικές εκφάνσεις της φεμινιστικής σκέψης, σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της οικοφεμινιστικής θεώρησης, άσκησαν επίσης αρκετές θεωρίες οικολογίας όπως η θεωρία της “Βαθιάς Οικολογίας”, ως σύγχρονης σχολής οικολογικής φιλοσοφίας, η οποία εστιάζει στην ανάλυση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της οικονομίας της ανάπτυξης (Chen, 2014). Και οι δυο προσεγγίσεις εφάρμοσαν την κριτική διαλεκτική και επέκτειναν την κοινωνική οικολογική θεωρία για να είναι «βαθιά», κριτική και πνευματική (Klemmer & McNamara, 2019, σελ.3). Αντίστοιχα, τόσο η «αναρχική, αριστερή-πράσινη κοινωνική οικολογία» των Bookchin και Clark (στο Besthorn & McMillen, 2002, σ.224), όσο και τα περιβαλλοντικά κινήματα και οι πράσινες πολιτικές, φαίνεται να επηρέασαν σημαντικά τη θεωρία του οικοφεμινισμού (Besthorn & McMillen, 2002). Τέλος, οι Klemmer & McNamara (2019) επισημαίνουν ότι, αν και δεν αναγνωρίζεται από τη σχετική βιβλιογραφία, ο οικοφεμινισμός επηρεάστηκε βαθιά από την γηγενή γνώση και την κοσμοαντίληψη για την εξάρτηση του ανθρώπου από τη φύση.

Βασικές θέσεις της οικοφεμινιστικής θεωρίας

Όπως προαναφέρθηκε, ο οικοφεμινισμός ως κοινωνική σκέψη και ακτιβιστικό κίνημα βρίσκεται στο σταυροδρόμι της φεμινιστικής και της οικολογικής θεωρίας (Chen, 2014; Mondal & Majumder, 2019; Warren, 2001). Χρησιμοποιεί βασικές αρχές της φεμινιστικής θεωρίας και αποτελεί ένα χρήσιμο πλαίσιο «για την αντιμετώπιση και την εξάλειψη όλων των μορφών κυριαρχίας» (Besthorn & McMillen, 2002; Mondal & Majumder, 2019 σ. 482), με γνώμονα την αλληλεξάρτηση και τη σύνδεση ατόμων και περιβάλλοντος. Ειδικότερα, επιδιώκει να πλαισιώσει την οικολογική κρίση με μία φεμινιστική οπτική και να θέσει τη βασική ιδέα ότι δεν μπορεί να νοηθεί περιβαλλοντική αλλαγή ξεχωριστά από την κοινωνική αλλαγή, αφού η καταπίεση των ανθρώπων και του φυσικού περιβάλλοντος είναι παράλληλη και αλληλένδετη (Klemmer & McNamara, 2019). Ως εκ τούτου, η παρούσα θεωρία έχει ως στόχο την ενίσχυση της διασύνδεσης με το φυσικό περιβάλλον, αλλά και την αντιμετώπιση της καταπίεσης των γυναικών και εν γένει των καταπιεσμένων και περιθωριοποιημένων ανθρώπων (Mondal & Majumder, 2019).

Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη και η αντιμετώπιση των σύγχρονων περιβαλλοντικών ζητημάτων αποκλειστικά μόνο από τη σκοπιά της οικολογίας θεωρείται τουλάχιστον ελλιπής, καθώς απαιτούνται πλέον ολιστικές παρεμβάσεις από την οπτική της κριτικής κοινωνικής προσέγγισης. Υπό αυτό το πρίσμα, ο οικοφεμινισμός ως σύγχρονη περιβαλλοντική, κοινωνική και πολιτική κοσμοθεωρία, είναι σε θέση «να επιχειρήσει ολιστική ανάλυση των προβλημάτων τόσο στο ανθρώπινο όσο και στο φυσικό τους πλαίσιο» (Gaard & Gruen, 2022, σ. 59). Καλείται να εξετάσει «τις συνδέσεις μεταξύ γυναικών και φύσης» (Mondal & Majumder, 2019, σ. 482) καθώς όπως προαναφέρθηκε, τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα συνδέονται μεταξύ τους και αλληλοεξαρτώνται, και οι αιτίες για την καταπίεση των γυναικών και του περιβάλλοντος έχουν κοινή αφετηρία (Mondal & Majumder, 2019). Υποστηρίζοντας, λοιπόν, τη συσχέτιση της καταπίεσης της γυναίκας από τον άνδρα με εκείνη της καταπίεσης του περιβάλλοντος/φυσικού κόσμου από τον άνθρωπο (Gaard & Gruen, 2022; Sargisson, 2001), ο οικοφεμινισμός θέτει το ζήτημα της περιβαλλοντικής δραστηριότητας. Επομένως, ήταν εμφανές ότι εξαιτίας του τρόπου που δομούσαν η κοινωνία, η γυναίκα ήταν αυτή που κλήθηκε να υπερασπιστεί περισσότερο τα ζητήματα της φύσης. Σ’ αυτό προστέθηκε το επιχείρημα που εντάσσεται στην ουσιοκρατική αντίληψη, όπως έχει χαρακτηριστεί η σύνδεση γυναίκας - φύσης (Sargisson, 2001), σύμφωνα με το οποίο, επειδή η θέση της γυναίκας διαμορφώνεται στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, η ίδια έρχεται σε άμεση επαφή και έκθεση με όλες τις δράσεις και ενέργειες που διέπουν την κοινωνική δομή (Καραγκούνης, 2020). Ωστόσο, αυτή η ουσιοκρατική

αντίληψη τείνει να καλλιεργεί και να αναπαράγει βαθιά ριζωμένες διχοτομικές αντιλήψεις και δυϊσμούς/δίπολα τα οποία συναντάμε στα κείμενα του οικοφεμινισμού, όπως άνθρωπος - μη ανθρώπινο, άτομο - κοινότητα, άνδρας - γυναίκα, λευκός - μαύρος, εαυτός - άλλος, πολιτισμός - φύση, πλούσιος - φτωχός, πολιτισμένος - άγριος, ετεροφυλόφιλος - ομοφυλόφιλος (Gaard & Gruen, 2022), λόγος - συναίσθημα, μυαλό - σώμα, παράδεισος - γη (Mondal & Majumder, 2019), αρσενικό - θηλυκό, αφέντης - σκλάβος, υποκείμενο - αντικείμενο (Gaard, 2022), και πολλά ακόμη. Σύμφωνα με τους Besthorn και McMillen (2002) και την Warren (2001), οι κυρίαρχοι δυϊσμοί είναι απαραίτητο να καταρριφθούν, αφού η συντήρηση των ιεραρχικών δίπολων και το άνισο μοίρασμα εξουσίας που διέπει αυτές τις σχέσεις είναι πηγή καταπίεσης του σύγχρονου κόσμου. Με άλλα λόγια, ο οικοφεμινισμός πλέον τονίζει ότι το πατριαρχικό – καπιταλιστικό σύστημα και ο ανθρωποκεντρισμός αποτελούν αμφίδρομες και αλληλένδετες καταπίεσεις που εάν μπορέσουμε να αποδομήσουμε μία από τις δύο αυτόματα θα αποδυναμωθεί και η άλλη (Besthorn & McMillen, 2002).

Ένα στοίχημα του οικοφεμινισμού είναι η προσπάθεια αμοιβαίας σύνδεσης προσωπικού, κοινωνικού και πολιτικού βιώματος που θα οδηγήσει στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών και συλλογικών κινήματων που στόχο θα έχουν, όπως προαναφέρθηκε, την κοινωνική και περιβαλλοντική αλλαγή (Lahar, 1991). Σκοπός των υπέρμαχων του οικοφεμινισμού είναι η αναδιάρθρωση των κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων με μία όμως ριζοσπαστική κατεύθυνση για την μετατόπιση της εξουσίας των φύλων (Lahar, 1991). Για να επιτευχθεί αυτό, οι υποστηρίκτριες/υποστηρικτές της οικοφεμινιστικής θεωρίας χρησιμοποιούν ως εργαλείο για την έκφραση των ιδεών τους, των πολιτικών τους θέσεων και των διεκδικήσεων του κινήματος, τον πολιτικό ακτιβισμό (Lahar, 1991). Άλλωστε, είναι διαδεδομένη η άποψη ότι ο οικοφεμινισμός είναι αναγκαίο να έχει μία πολιτικά ενεργή στάση (Χριστοφορίδου, 2022).

Ωστόσο, χρειάζεται να αναγνωρίζεται και να τονίζεται πως ζητήματα υπεράσπισης των κοινών και των περιβαλλοντικών θεμάτων δεν αποτελούν αποκλειστικά γυναικεία ζητήματα, αλλά είναι ανθρώπινα ζητήματα που αφορούν όλα τα μέλη της κοινωνίας ανεξαρτήτως φύλου (Afrin & Shammi, 2023; Gaard & Gruen 2022; Kitch, 2023). Τέλος, είναι ανάγκη να αναστοχαστούμε, πως ακόμη και ο όρος οικοφεμινισμός και ο τρόπος παρουσίασης αυτού μπορεί να αποτελεί μέρος μιας αποικιοκρατικής λογικής που δεν συμπεριλαμβάνει απαραίτητα ή και δεν βρίσκει σύμφωνους μέρος του αυτόχθονος ή και μη δυτικού πληθυσμού (Kitch, 2023). Για παράδειγμα, ενώ στη δυτική σκέψη, σύμφωνα με τη θεωρία του οικοφεμινισμού, η σύνδεση γυναίκα-φύσης οδηγεί σε μία μη προνομιούχα θέση, σε ορισμένες αυτόχθονες γυναίκες αυτή η σύνδεση μπορεί να παρουσιάζεται και ως ενδυναμωτική (Χριστοφορίδου, 2022).

Οικοφεμινισμός και Κοινωνική Εργασία

Μέσα από την ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας, τις τελευταίες δυο δεκαετίες, παρατηρείται αυξανόμενο ενδιαφέρον αναφορικά με το φυσικό περιβάλλον και την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής διάστασης στην πρακτική της κοινωνικής εργασίας (Ramsay & Boddy, 2017). Διαφαίνεται ότι οι οικολογικές θεωρήσεις που έχουν αναπτυχθεί κατά καιρούς, έχουν αρχίσει να επηρεάζουν την κοινωνική εργασία στο πλαίσιο της αναγνώρισης του αντίκτυπου που ασκεί το γενικότερο περιβάλλον στους ανθρώπους. Ωστόσο, αυτή η θεώρηση του κόσμου παραμένει στενά ανθρωποκεντρική, δίνοντας ελάχιστη έως καθόλου προσοχή στην εξέταση της αμοιβαίας σχέσης και των αρνητικών συνεπειών της ανθρώπινης κυριαρχίας και επέμβασης στο φυσικό περιβάλλον και την κλιματική μεταβλητότητα. Όπως θα αναδειχθεί στην συνέχεια, ο οικοφεμινισμός ως κοσμοθεωρία και κοινωνικό-πολιτική πρακτική καλύπτει αυτό το κενό και μοιράζεται σημαντικές κοινές αρχές και αξίες με την σύγχρονη κοινωνική εργασία, στη βάση μιας μετα-ανθρωποκεντρικής θεώρησης του γήινου κόσμου.

Σχετικά πρόσφατα, και ειδικότερα ύστερα από τη δεκαετία του 1990, η αναγνώριση της σημασίας του φυσικού περιβάλλοντος για την κοινωνική βιωσιμότητα αποτέλεσε αντικείμενο διεθνούς επιστημονικού και ερευνητικού ενδιαφέροντος στην κοινωνική εργασία (Dominelli, 2012). Η ενασχόληση της κοινωνικής εργασίας με τις φυσικές και ανθρωπογενείς καταστροφές (πλημμύρες, σεισμοί, πυρκαγιές) και τις επιπτώσεις τους στη ζωή όλων των έμβιων όντων (άνθρωποι, ζώα, φυτά), αλλά και των άβιων στοιχείων οδήγησε στην δημιουργία ενός νέου πεδίου δράσης, της λεγόμενης περιβαλλοντικής⁴ κοινωνικής εργασίας, εισάγοντας ζωτικής σημασίας κατευθυντήριες γραμμές με σκοπό την πρόληψη, την αντιμετώπιση και την εκπαίδευση των κοινωνικών λειτουργών σ' αυτά τα ζητήματα (Dominelli, 2012). Η θεωρία και η πρακτική της σύγχρονης κοινωνικής εργασίας με οικοκεντρική αντίληψη (ecosocial work) διακρίνεται από βασικές αρχές οι οποίες σχετίζονται στενά με την οικοφεμινιστική και τη μετά-ανθρωποκεντρική προσέγγιση για τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον. Η οικο (λογική) κοινωνική εργασία επικρίνει το υπάρχον ανθρωποκεντρικό μοντέλο κοινωνικής εργασίας και διερευνά τρόπους προώθησης της περιβαλλοντικής και ανθρώπινης διασύνδεσης και ευημερίας (Boetto, 2017). Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, διακρίνουμε μια κοινή πορεία προς έναν κοινωνικό, περιβαλλοντικό και έμφυλο μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Ομοιότητες, κοινοί προβληματισμοί και αναφορές

Όπως καταδείχθηκε, η σύγχρονη οικοφεμινιστική ανάλυση αποκαλύπτει και αποδέχεται ότι η αποσύνδεση μεταξύ φύσης και πολιτισμού, λόγω του καπιταλιστικού οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης, έχει καταπιεστική επίδραση όχι μόνο στις γυναίκες και τις θηλυκότητες λόγω της έμφυλης ανισότητας, αλλά και σε άλλες κοινωνικά ευάλωτες και μη προνομιούχες ομάδες (πρόσφυγες/προσφύγισες, άστεγες/άστεγοι, ανάπηρα άτομα, Ρομά, αυτόχθονες λαοί, μαύρη κοινότητα, ΛΟΑΤΚΙ+), λόγω της κοινωνικής/ταξικής τους θέσης. Μελετώντας τον τελευταίο ορισμό της κοινωνικής εργασίας (IFSW/IASSW, 2014) και τις οικολογικές και περιβαλλοντικές αντιλήψεις που διαπερνούν τις αρχές της οικο-κοινωνικής εργασίας, διακρίνουμε ομοιότητες και συγγένειες με την θεωρία και την πρακτική του οικοφεμινισμού στη βάση ορισμένων κοινών αρχών και αξιών όπως η έμφυλη ισότητα και κατ' επέκταση η κοινωνική ισότητα, η κοινωνική αλλαγή, η αναγνώριση της γηγενούς και τοπικής γνώσης και η περιβαλλοντική και κοινωνική δικαιοσύνη χωρίς αποκλεισμούς.

Σε γενικές γραμμές, παρατηρούμε ότι η σύγχρονη κοινωνική εργασία με οικοκεντρική αντίληψη ενστερνίζεται τις ίδιες απόψεις με τον οικοφεμινισμό περί ισορροπίας μεταξύ κοινωνικής ευημερίας και σεβασμού στον πλανήτη και ακολουθεί ανάλογες βασικές αρχές και αξίες, που απορρέουν από την γηγενή γνώση και κοσμοαντίληψη όπως για παράδειγμα, αυτές που συναντάμε στις αυτόχθονες κοινότητες της Αμερικής και της Αφρικής, το *Buen Vivir* και το *Ubuntu*. Η έννοια του 'Buen Vivir'⁵ αφορά το δικαίωμα στην 'καλή ζωή' (ή ευ ζην) με έμφαση στην αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια και περιγράφει ένα εναλλακτικό μοντέλο κοινοτικής ανάπτυξης που προωθεί τη συλλογική ευημερία, θεωρώντας τους ανθρώπους, τις κοινότητες και τη φύση ως βαθιά αλληλένδετα και αλληλεξαρτώμενα

⁴Στη διεθνή βιβλιογραφία, συναντάμε επίσης τους όρους 'πράσινη κοινωνική εργασία', 'βιώσιμη κοινωνική εργασία', 'οικολογική κοινωνική εργασία', 'οικοκοινωνική εργασία', κλπ (Ramsay & Boddy, 2017). Όλοι οι όροι αναφέρονται στο ίδιο ζήτημα ορμώμενοι, ωστόσο, από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές.

⁵ Το «Buen vivir» αφορά την υλική, κοινωνική και πνευματική ικανοποίηση όλων των μελών μιας κοινότητας που δεν μπορούν να αποβούν εις βάρος των άλλων και όχι εις βάρος των φυσικών πόρων. Περισσότερα στο: https://cdn.unrisd.org/assets/events/pdf-files/wswd2024/concept-note-wswd-2024_en.pdf

συστήματα. Αντίστοιχα, το Ubuntu⁶ που σημαίνει «υπάρχω, επειδή υπάρχουμε» αναφέρεται στην ουμανιστική αφρικανική φιλοσοφία, όπου κι εδώ, η ιδέα της κοινότητας αποτελεί βασικό δομικό στοιχείο της ανθρώπινης κοινωνίας. Στα πλαίσια της άρσης της κυριαρχίας της δυτικής σκέψης στην κοινωνική εργασία, οι αυτόχθονες φιλοσοφικές προσεγγίσεις ('Buena Vivir', 'Ubuntu') φαίνεται να προσελκύουν όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για την προώθηση της ενσωμάτωσης τους στην εκπαίδευση και στις μεθοδολογίες της κοινοτικής ανάπτυξης.

Με βάση τα παραπάνω, η κοινωνική αλλαγή με οδηγό τη βιώσιμη και δίκαιη ανάπτυξη μπορεί να αποτελέσει κοινό παρανομαστή για τον οικοφεμινισμό και την κοινωνική εργασία. Χρειάζεται να τεθεί ως πρωταρχικός στόχος, αλλά και βασική προϋπόθεση για την άρση των έμφυλων, κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων με στόχο την οικοδόμηση αλληλέγγυων, βιώσιμων και συμπεριληπτικών κοινωνιών. Ως εκ τούτου, η περιβαλλοντική αλλαγή φαίνεται να είναι συνυφασμένη με την κοινωνική αλλαγή και τη δημιουργία δίκαιων και φροντιστικών βιοκοινωνικών συστημάτων.

Τα τελευταία χρόνια, όπως σχολιάστηκε προηγουμένως, αναπτύσσεται εποικοδομητική συζήτηση και διεξάγονται επιστημονικές έρευνες στο πεδίο της κοινωνικής εργασίας με στόχο την παραγωγή θεωρίας και πρακτικών, γύρω από τη σύνδεση ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος καθώς και τα οφέλη της φύσης στη σωματική, πνευματική και ψυχική υγεία, ώστε να έρθουν οι άνθρωποι πιο κοντά στο φυσικό περιβάλλον. Σε αυτή την τροχιά επαναπροσέγγισης του πεδίου της κοινωνικής εργασίας, ο οικοφεμινισμός έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι κάθε προσπάθεια θεωρητικής και πρακτικής ανανέωσης της σχέσης μας με το φυσικό περιβάλλον, οφείλει να ενσωματώνει την οπτική του φύλου για τη μείωση των ανισοτήτων (Alston, 2013).

Σήμερα, η ενσωμάτωση των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης στην κοινωνική εργασία μέσα από τις τελευταίες διακηρύξεις και κατευθυντήριες γραμμές (Co-Building a New Eco-Social World: Leaving No One Behind, 2022) συμβαδίζει με τη σύγχρονη οικοφεμινιστική οπτική και την αμφισβήτηση του δυτικού τρόπου ζωής ως κυρίαρχου μοντέλου κοινωνικής ευημερίας, το οποίο συνεχίζει να προκαλεί ανυπολόγιστες περιβαλλοντικές καταστροφές, οδηγώντας ολόκληρους πληθυσμούς στην οικονομική εξαθλίωση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Σ' αυτό το σημείο, είναι αναγκαίο να αναφερθεί ότι τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα σε όλο τον κόσμο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής εργασίας, αναδεικνύουν συστηματικά τον αρνητικό ρόλο που διαδραμάτισε η αποικιοκρατία στις κατακτημένες χώρες και τις καταστροφικές συνέπειες που επέφερε στις ζωές των αυτοχθόνων, γηγενών πληθυσμών στις προγονικές περιοχές.

Η κοινωνική εργασία προσπαθώντας να συμπεριλάβει την εμπειρία, τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις των τοπικών και αυτοχθόνων πληθυσμών στην πρακτική της, συστήνει την εκπαίδευση και κατάρτιση των επαγγελματιών σε ανάλογα ζητήματα, ως τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο για την εξάλειψη της στερεοτυπικής άποψης περί δυτικής-αποικιοκρατικής αντίληψης ως της μοναδικής, ορθής θεώρησης. Με γνώμονα την κατάλληλη παροχή εκπαίδευσης, οι Klemmer και McNamara (2019) συστήνουν την ψυχοεκπαίδευση ως μια καλή πρακτική σε μικρο- και μέσο-επίπεδο για τη διασφάλιση της κατανόησης των περιβαλλοντικών προβλημάτων εκ μέρους των ομάδων και των οργανισμών. Σε μακρό-επίπεδο, και στο πλαίσιο της κοινοτικής φροντίδας και ανάπτυξης, ο (συν) σχεδιασμός και η (συν) υλοποίηση δράσεων και παρεμβάσεων με τους αυτόχθονες πληθυσμούς και τις τοπικές κοινότητες, πρέπει να αποτελούν πρωτεύοντες στόχους για την άσκηση πίεσης στην διαμόρφωση διεθνούς

⁶ Βλέπε το βιβλίο: Mayaka, M., Uwihangana, C., & van Breda, A.D. (2023) (eds). *The Ubuntu Practitioner: Social Work Perspectives*. IFSW.

chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglclefindmkaj/https://socialserviceworkforce.org/wp-content/uploads/2024/03/IFSW-Ubuntu-Practitioner-2023e1.pdf

πολιτικής στα περιβαλλοντικά ζητήματα και την διεκδίκηση της περιβαλλοντικής/κλιματικής δικαιοσύνης (Klemmer & McNamara, 2019; Wang & Altanbulag, 2022).

Στο πεδίο του οικοφεμινισμού, αντίστοιχα, η γνώση που παράγεται από τον γηγενή πληθυσμό είναι κυρίαρχη. Μάλιστα, αυτή η ιδέα φαίνεται να αποτελεί θεμελιώδη επιρροή στην ανάδυση της οικοφεμινιστικής θεωρίας. Οι αυτόχθονες κοινότητες και οι τοπικοί πληθυσμοί, μέσα από τη βαθιά επαφή με τη γη, τη φύση και τον τόπο εδώ και χιλιάδες χρόνια, αναγνωρίζουν τη σύνδεση του ανθρώπου με τον φυσικό κόσμο ενώ παράλληλα, παρατηρείται ότι ο γηγενής πληθυσμός πλήττεται άμεσα από την καταστροφή του πρώτου (Jeffery, 2014). Η ιδέα ότι από τη βιωμένη εμπειρία υπάρχει η δυνατότητα να παραχθεί θεωρία είναι σημαντική συμβολή στην επιστήμη της κοινωνικής εργασίας. Το γεγονός, δηλαδή, ότι κάποιος άνθρωπος μπορεί να θεωρηθεί «ειδικός» σε έναν τομέα, μέσω της βιωμένης εμπειρίας, οδηγεί τις/τους κοινωνικές/κοινωνικούς λειτουργούς στη συγκέντρωση των εμπειριών, την καταγραφή και την οργάνωση για την ανάδειξη νέας θεωρίας με έμφαση στη γηγενή γνώση (Cocker & Hafford-Letchfeld, 2022). Κύρια επιδίωξη είναι η αναγνώριση της γηγενούς γνώσης, ως παράγοντα σοφίας για τη χειραφέτηση και την ευημερία των τοπικών κοινωνιών μέσα από την έκφραση της δικής τους φωνής, «ακούγοντας» την εμπειρία και τη νοηματοδότηση του κόσμου και των ζητημάτων που οι ίδιες/ίδιοι αντιμετωπίζουν (IFSW, 2005). Σημαντικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση, αποτελεί η ύπαρξη της Επιτροπής Αυτοχθόνων Πληθυσμών στη Διεθνή Ομοσπονδία Κοινωνικών Λειτουργών (IFSW, n.d.). Στόχος της Επιτροπής Αυτοχθόνων (International Federation of Social Workers, n.d.) είναι η δημιουργία ενός δικτύου για την αξιοποίηση των γνώσεων και δεξιοτήτων των αυτοχθόνων στην παροχή υπηρεσιών σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Οι Besthorn και McMillen (2002) σχολιάζουν εύστοχα ότι η οικοφεμινιστική σκέψη «προσφέρει στην κοινωνική εργασία μια ευκαιρία να κατασκευάσει ένα διευρυμένο οικολογικό μοντέλο, πιο εναρμονισμένο με τις αξίες και πρακτικές δεσμεύσεις» (σ. 227) του επαγγέλματος, κατευθύνοντας εν μέρει την κοινωνική εργασία να στραφεί από το άτομο στην κοινότητα, εντός ενός πιο οικοκεντρικού πλαισίου (Gray & Coates, 2013). Για να καταστεί αυτό πραγματικότητα, ο οικοφεμινισμός «προτείνει στην κοινωνική εργασία μια εναλλακτική οντολογία ως βάση για την κατανόηση του ατόμου, της φύσης, των αλληλεπιδράσεων και των θεμάτων ενδυνάμωσης που αποκλίνουν σημαντικά από τα συμβατικά οικολογικά/συστημικά μοντέλα του επαγγέλματος» (Besthorn & McMillen, 2002, σ. 227). Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί πως υιοθετεί μια οπτική *person-in-the-environment* (το άτομο-στο-περιβάλλον), όχι όμως με την κλασική έννοια που συναντιόταν στη θεωρία της κοινωνικής εργασίας, αλλά λαμβάνοντας υπόψη της και αυτό που αγνοούσε μέχρι πρότινος, δηλαδή το «φυσικό περιβάλλον και τη σύνδεση αυτού με την υγεία και την ευημερία» (Alston, 2013, σ.218). Μέχρι πρόσφατα, οι κοινωνικές και κοινωνικοί λειτουργοί εστίαζαν κατά κύριο λόγο στο κοινωνικό σύστημα μέσα στο οποίο τα άτομα, οι ομάδες και οι κοινότητες διαβούν και αλληλεπιδρούν, αγνοώντας ή υποτιμώντας την διασύνδεση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και το οικοσύστημα (Alston, 2013).

Σύμφωνα με την οικοφεμινιστική οπτική, αλλά και τις σύγχρονες έρευνες και τις επιστημονικές των διεθνών οργανισμών όπως π.χ. το Γραφείο Ηνωμένων Εθνών για τη Μείωση του Κινδύνου Καταστροφών (United Nations Office for Disaster Risk Reduction, n.d.), και τη Διεθνή Ομοσπονδία Κοινωνικών Λειτουργών (IFSW), οι αυτόχθονες λαοί και οι φτωχοί πληθυσμοί - κυρίως οι γυναίκες και τα παιδιά - βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση και πλήττονται περισσότερο σε περιπτώσεις περιβαλλοντικών καταστροφών (Gaard & Gruen, 2022). Συχνά, η κοινωνική θέση που κατέχει η γυναίκα και οι κοινωνικοί ρόλοι των φύλων ως συγκεκριμένοι τρόποι συμπεριφοράς, δεν τους επιτρέπουν να έχουν πρόσβαση σε πόρους δημιουργίας και παραγωγής, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η ανάκαμψη και η επαναφορά τους στην καθημερινότητα, σε περιπτώσεις οικολογικών καταστροφών (Alston, 2013; Azad et al., 2013). Ένα παράδειγμα αποτελεί αυτό των αυτοχθόνων ανδρών, οι οποίοι

αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις κοινότητές τους και να μεταναστεύσουν προς αναζήτηση εργασίας, είτε λόγω μιας περιβαλλοντικής καταστροφής, είτε εξαιτίας της υπαρπαγής και της λεηλασίας της γης τους από τα νεοφιλελεύθερα καπιταλιστικά συμφέροντα, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να μένουν σε συνθήκες φτώχειας σε μία αποδιοργανωμένη κοινωνία (Jeffery, 2014). Ακριβώς, όπως υπάρχει διαφορετικό μέγεθος και διαφορετικός αντίκτυπος ανάμεσα στα φύλα μετά από οικολογικές καταστροφές, έτσι και οι ανάγκες διαφέρουν, όπως και ο τρόπος διαχείρισης μετά από φυσικές και ανθρωπογενείς καταστροφές (Tang & Freyd, 2012).

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι γυναίκες και τα κορίτσια, κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, είναι πιο ευάλωτες στην κλιματική αλλαγή και βιώνουν δυσανάλογα τις επιπτώσεις της λόγω των αναπαραγωγικών και των κοινοτικών τους ρόλων π.χ. αναπαραγωγή, οικιακά καθήκοντα, γονική μέριμνα, φροντίδα άλλων (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2017). Γι' αυτό το λόγο, η Alston (2013) θεωρεί άκρως απαραίτητη τη λήψη μέτρων για την ασφάλεια των γυναικών και την εξασφάλιση της συμμετοχής τους σε προγράμματα πρόληψης και αντιμετώπισης φυσικών καταστροφών κατά το σχεδιασμό της λεγόμενης «κοινοτικής ανασυγκρότησης». Στο πλαίσιο αυτό, οι κοινωνικές/κοινωνικοί λειτουργοί οφείλουν να φροντίζουν για τη διασφάλιση ανάπτυξης πολιτικών ευαίσθητων προς το φύλο, με δικαιότερη κατανομή των πόρων (Alston, 2013). Όπως έχει φανεί ερευνητικά, ο αποκλεισμός από τον σχεδιασμό διαδικασιών ετοιμότητας σε καταστροφές και ο περιορισμός σε οικιακές ευθύνες, λόγω αποδιδόμενων έμφυλων ρόλων, αποτελούν παράγοντες περιθωριοποίησης και αποκλεισμού των γυναικών-θηλυκοτήτων που ανήκουν σε μειονοτικές και μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες (Nyahunda et al., 2020). Με όσα προαναφέρθηκαν, είναι σαφές ότι ο οικοφεμινισμός προτάσσει τη σημασία της πρόληψης ως στάση ζωής και θέτει ως προτεραιότητα την αξιοποίηση της γηγενούς γνώσης των αυτοχθόνων πληθυσμών και της οικολογικής γνώσης των γυναικών στη διαχείριση των φυσικών πόρων και τη διασφάλιση της βιώσιμης ανάπτυξης, χωρίς αποκλεισμούς. Από την πλευρά της, η κοινωνική εργασία έχει αναγάγει αντίστοιχα ζητήματα σε μείζονα προτεραιότητα τα τελευταία χρόνια, με γνώμονα τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης (SDGs) του ΟΗΕ 2030 (Ηνωμένα Έθνη, χ.χ.).

Η οικοφεμινιστική θεώρηση δείχνει να είναι απόλυτα συμβατή με τη φιλοσοφία και τις διεκδικήσεις της σύγχρονης κοινωνικής εργασίας με περιβαλλοντική διάσταση, προκρίνοντας την οικοκεντρική ηθική θεώρηση και την ηθική της φροντίδας ως «αντίδοτα» στη μετα-πανδημική εποχή της αστάθειας, της αβεβαιότητας και των πολλαπλών κρίσεων. Επίσης, η ενσωμάτωση της οικοφεμινιστικής σκέψης στη μεθοδολογία της έρευνας στην κοινωνική εργασία προσφέρει σημαντικά πλεονεκτήματα για την καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία της διαλεκτικής σχέσης ανθρώπου-φύσης (Alston, 2013), την παραγωγή νέας γνώσης και αξιών καθώς και την ανάπτυξη νέων καινοτόμων επαγγελματικών δεξιοτήτων, απαραίτητων στην μετά-ανθρωποκεντρική εποχή μας, προκειμένου να αναδειχθεί η σημασία της γνώσης για τα μη ανθρώπινα στοιχεία, τα φυσικά, στις παρεμβάσεις των επαγγελματιών στην κοινότητα (Alston, 2013). Σύμφωνα με την οικοφεμινιστική κοινωνική εργασία, καθώς η κλιματική αλλαγή επιτείνει την ευαλωτότητα των γυναικών/θηλυκοτήτων και των μειονοτικών πληθυσμών, όπως ήδη αναφέρθηκε, η γνώση σε αυτά τα ζητήματα και ο ενστερνισμός της από τους/τις κοινωνικούς/ες λειτουργούς συμβάλλει στον καλύτερο σχεδιασμό και την ανάπτυξη συμπεριληπτικών κοινοτικών δράσεων και πρακτικών, για την αποτελεσματική πρόληψη και την ετοιμότητα στη διαχείριση φυσικών καταστροφών και την ανάκαμψη μετά από μια οικολογική καταστροφή (Alston, 2013; Klemmer & McNamara, 2019).

Η διαθεματικότητα ως εργαλείο της οικοφεμινιστικής θεωρίας στην κοινωνική εργασία

Σύμφωνα με την Gaard (2022), μια βασική παραδοχή του οικοφεμινισμού είναι ότι οι διάφορες μορφές καταπίεσης και διακρίσεων είναι διασταυρούμενες και αλληλένδετες και ότι ενισχύουν η μια την άλλη. Σε αυτό το πλαίσιο, ο οικοφεμινισμός αναγνωρίζει ότι τα ευάλωτα άτομα με διασταυρούμενες ταυτότητες (π.χ. φυλετική, πολιτισμική καταγωγή, αναπηρία, φύλο, σεξουαλικός προσανατολισμός) βιώνουν συχνά πολλαπλές και διατομεακές μορφές διακρίσεων. Όπως έχει αναφερθεί, ο οικοφεμινισμός αμφισβητεί την κυρίαρχη εξουσία και τα προνόμια ως αποτέλεσμα των σχέσεων εξουσίας και αγωνίζεται ενάντια στις διασταυρούμενες μορφές καταπίεσης και την πατριαρχική κυριαρχία. Έτσι, λοιπόν, αξιοποιεί την έννοια της διαθεματικότητας για την προσέγγιση της γνώσης σε θέματα φύλου και διαπλεκόμενων πολλαπλών διακρίσεων που υφίστανται οι γυναίκες και οι ευάλωτες και περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες. Είναι εμφανές ότι η διαθεματικότητα ως έννοια, αναγνωρίζει πολλαπλές κατηγορίες ταυτότητας, όπως η φυλή, το φύλο και η τάξη, ενώ απορρίπτει οποιαδήποτε καθολική κατηγοριοποίηση των εμπειριών ενός ατόμου ή μιας ομάδας (Holemans et al., 2023).

Η διαθεματικότητα σαν όρος, εισήχθη από την Kimberle Crenshaw (Kings, 2017). Βασικές πηγές προέλευσης της έννοιας αυτής, αποτέλεσαν η φεμινιστική θεωρία, και ιδιαίτερα ο μαύρος φεμινισμός, καθώς και η queer θεωρία (Almeida et al., 2019; Mattson, 2014). Παρ' όλα αυτά, φαίνεται πως οι οικοφεμινίστριες ήδη λειτουργούσαν με βάση αυτή την έννοια (Kings, 2017), καθώς συμπεριλάμβαναν στην πρακτική τους τις πολλές και πολύπλοκες ταυτότητες που μπορεί να είχε ένα άτομο και ιδίως μια γυναίκα, ώστε να εξηγήσουν τόσο την σύνδεση αυτών με την καταπίεση των θηλυκοτήτων και των γυναικών, όσο και των επιπτώσεων που έχουν οι περιβαλλοντικές καταστροφές στη ζωή τους. Ως εκ τούτου, οι επαγγελματίες οφείλουν να μελετούν και να αναγνωρίζουν τις διαφορετικές και διασταυρούμενες ταυτότητες καθώς μπορεί να σημαίνουν ότι ένα άτομο βιώνει πολλαπλές μορφές καταπίεσης με κίνδυνο για λανθασμένες εκτιμήσεις και παρεμβάσεις.

Τα τελευταία χρόνια, η διαθεματική προσέγγιση φαίνεται ότι χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στην κοινωνική εργασία από επαγγελματίες με οικοφεμινιστική οπτική, αποτελώντας ένα πολύτιμο εργαλείο για την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι διάφορες μορφές καταπίεσης αλληλεπιδρούν και διασταυρώνονται, διαμορφώνοντας τις βιωμένες εμπειρίες των ανθρώπων. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι οικοφεμινίστριες/ες επαγγελματίες μελετούν συνδυαστικά και λαμβάνουν υπόψη τους πως οι διάφορες ταυτότητες που φέρουν τα άτομα με τα οποία συνεργάζονται, όπως για παράδειγμα, το φύλο, η τάξη (Almeida et al., 2019; Kings, 2017; Mondal & Majumder, 2019), η φυλή (Almeida et al., 2019; Kings, 2017), η σεξουαλικότητα ή η ηλικία (Kings, 2017), η εθνικότητα (Mondal & Majumder, 2019) αλλά και ζητήματα όπως η αποικιοκρατία (Kings, 2017), συνδέονται με τη φύση και την κοινωνική τους θέση.

Από τα παραπάνω λοιπόν, είναι εμφανές ότι η διαθεματική προσέγγιση στην κοινωνική εργασία στοχεύει στην παροχή κατάλληλων συμπεριληπτικών και ενδυναμωτικών παρεμβάσεων προς τους ανθρώπους για να καταφέρουν να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους και να διαχειριστούν καταστάσεις που δυνητικά μπορεί να προκύψουν στην καθημερινότητά τους. Με γνώμονα τη βιώσιμη και δίκαιη κοινωνία, η χρήση της διαθεματικότητας στην πρακτική της κοινωνικής εργασίας, ανεξαρτήτως, πάντως, αν πρόκειται για την οικοφεμινιστική θεωρία ή κάποια άλλη θεωρητική ή πρακτική προσέγγιση, «περιλαμβάνει την αναγνώριση της πολυπλοκότητας των ταυτοτήτων και της ζωής μέσα στο τρέχον δυναμικό και μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργούν οι οργανισμοί φροντίδας» (Cocker & Hafford-Letchfield, 2022, σ. 4).

Η οικοφεμινιστική οπτική στην κοινωνική εργασία σε αστικά περιβάλλοντα. Πρακτικές εφαρμογές

Ήδη, αρκετές δεκαετίες τώρα, φεμινίστριες ερευνήτριες και γεωγράφοι επικρίνουν τον σχεδιασμό δημόσιων αστικών χώρων και κοινοτήτων, ο οποίος είναι βαθιά ανδροκεντρικός και ασκούν έντονη κριτική στη διατήρηση του δυαδικού τρόπου σκέψης που επιμένει σε διαχωριστικές γραμμές μεταξύ πόλης και οικολογίας, δημόσιου και ιδιωτικού, αρσενικού και θηλυκού, βιολογικού/κοινωνικού φύλου και οδηγεί αναπόφευκτα σε χωρικό-κοινωνικό αποκλεισμό (Αγγελίδης και συν., 2018; Βαΐου, 2007). Πρόσφατη έρευνα⁷ που διεξήγαγε το Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς (2023) με θέμα «Σχεδιάζοντας για όλες. Η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης» καταδεικνύει την ανάγκη επαναπροσέγγισης της χρήσης του αστικού χώρου μέσα από την οπτική του φύλου, την συμπερίληψη και τη διασφάλιση της πολυφωνίας των κοινωνικών ομάδων (γυναίκες, παιδιά, άτομα της τρίτης ηλικίας, ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα, ΑμεΑ) που ιστορικά έχουν αποκλειστεί από τον αστικό σχεδιασμό και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων για τις πόλεις (σελ. 5).

Στην προσπάθεια άρσης των δομικών ανισοτήτων, συμπεριλαμβανομένης της έμφυλης ανισότητας στις αστικές κοινότητες, η οικοφεμινιστική οπτική έχει να επιδείξει καλές πρακτικές, όμοιες με αυτές που επιδιώκει να εφαρμόσει η οικο (λογική) κοινωνική εργασία σε τοπικό-κοινοτικό επίπεδο. Σήμερα, για παράδειγμα, σε διάφορες χώρες του κόσμου, οι οικοφεμινιστικές πρακτικές εκδηλώνονται μέσω πρωτοβουλιών που συλλογικοποιούν την εργασία φροντίδας (Byas Fernández & Bregolat i Campos, 2021; Güemes & Cos Montiel, 2024). Αυτές περιλαμβάνουν προγράμματα όπως οι κοινοτικοί κήποι και οι αστικές φάρμες, όπου οι κάτοικοι της περιοχής - ιδιαίτερα οι γυναίκες - συναντιούνται για να καλλιεργήσουν τρόφιμα και να εκθρέψουν ζώα με βιώσιμο τρόπο, να μοιραστούν τους πόρους και να ενισχύσουν τους δεσμούς της κοινότητας. Αυτοί οι χώροι δεν παρέχουν μόνο προϊόντα, αλλά χρησιμεύουν και ως χώροι συλλογικής δράσης και εκπαίδευσης σχετικά με τις βιώσιμες πρακτικές και την περιβαλλοντική διαχείριση. Επίσης, οι διάφορες συλλογικές πρωτοβουλίες και προγράμματα συνστέγασης αναδύονται ως μια πρακτική εφαρμογή του οικοφεμινισμού σε αστικά περιβάλλοντα. Τα έργα αυτά δίνουν, συχνά, έμφαση σε κοινόχρηστους πόρους, κοινόχρηστους χώρους και συνεργατικές μορφές διαβίωσης που μειώνουν το ατομικό αποτύπωμα άνθρακα, ενώ παράλληλα ενισχύουν την αίσθηση της κοινότητας. Σχεδιάζονται έτσι ώστε να είναι χωρίς αποκλεισμούς για την αντιμετώπιση των κοινωνικών και περιβαλλοντικών ανισοτήτων. Τέλος, προγράμματα όπως το Eco-Healthy Child Care® (Children's Environmental Health Network, n.d.) ευθυγραμμίζονται με τις οικοφεμινιστικές αξίες τονίζοντας τη σημασία της φροντίδας τόσο των παιδιών όσο και του περιβάλλοντος και προωθούν την ισότητα στην υγεία για ευάλωτους πληθυσμούς, ιδιαίτερα τα μικρά παιδιά που είναι πιο ευαίσθητα στις περιβαλλοντικές τοξίνες. Τα παραπάνω παραδείγματα είναι ενδεικτικά της εφαρμογής των αρχών του οικοφεμινισμού σε αστικά περιβάλλοντα, δίνοντας έμφαση στη διασύνδεση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας.

⁷Καλλίτσης Φ., Πρέντου Π., & Urbana (Γρηγοριάδου Ε., Βλαχάκη Μ., Αλεξίου Π., Αξαρηλή Δ.). (2023). Σχεδιάζοντας για όλες: η οπτική του φύλου στον χώρο της ελληνικής πόλης. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς. <https://poulantzias.gr/wp-content/uploads/2023/09/%CE%A3%CF%87%CE%B5%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CF%82-12-1.pdf>

Συμπερασματικές σκέψεις

Συμπερασματικά, όπως προαναφέρθηκε, ο οικοφεμινισμός αντιλαμβάνεται τις διάφορες μορφές καταπίεσης ως συνδεδεμένες και αλληλοτροφοδοτούμενες, εξαιτίας της πατριαρχίας και των υφιστάμενων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Ως απόρροια αυτών, ο σεξισμός, ο ρατσισμός, ο ειδισμός, η ταξική εκμετάλλευση και η κλιματική αλλαγή και καταστροφή του περιβάλλοντος παίρνουν μια οικουμενική διάσταση, πλήττοντας, ωστόσο, δυσανάλογα τις γυναίκες, τις θηλυκότητες, τις μειονοτικές ομάδες, τη φύση και όλα τα έμβια όντα. Οφείλουμε να μη λησμονούμε πως η πατριαρχία και η σχέση της με τον καπιταλισμό, αν και αλλάζουν μορφές ιστορικά, τείνουν να αποδίδουν συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους στα άτομα, από τους οποίους δεν μπορούν να παρεκκλίνουν εύκολα και από τους οποίους καταπιέζονται.

Από την πλευρά της, η σύγχρονη κοινωνική εργασία, διεθνώς, φαίνεται να αντιλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο συγκεκριμένα ζητήματα και να συμβαδίζει με τις βασικές αρχές του οικοφεμινισμού, οι οποίες διακηρύσσουν την κοινωνική δικαιοσύνη χωρίς έμφυλους αποκλεισμούς και το μέλλον της ανθρωπότητας, στη βάση της αλληλένδετης σχέσης μεταξύ ανθρώπου και φυσικού περιβάλλοντος (έμβια όντα και άβια στοιχεία), με έμφαση στην τοπική γνώση και την κοινοτική ανάπτυξη.

Καθώς διακρίναμε βασικές ομοιότητες και κοινά σημεία ανάμεσα στις γενικές αρχές της κοινωνικής εργασίας και τον οικοφεμινισμό, διαπιστώνουμε ότι τα οφέλη που μπορούν να αποκομίσουν, τόσο οι κοινωνικές/κοινωνικοί λειτουργοί ως επαγγελματίες κοινωνικής φροντίδας, όσο και τα άτομα με τα οποία συνεργάζονται, από τον ενστερνισμό της οικοφεμινιστικής σκέψης και ηθικής πρακτικής, είναι ποικίλα και σημαντικά. Εφόσον, η κοινωνική εργασία ως εφαρμοσμένη κοινωνική επιστήμη, στρέφεται όλο και περισσότερο προς την οικολογία της γνώσης και τις οικολογικές πρακτικές, οι σχολές κοινωνικής εργασίας σ' όλο τον κόσμο, χρειάζεται να συμπεριλάβουν στα προγράμματα σπουδών τους, κατάλληλες εκπαιδευτικές μεθόδους για να προετοιμάσουν επαρκώς τις φοιτήτριες και τους φοιτητές για το ρόλο τους στην ανάπτυξη και εφαρμογή ενός οικοκοινωνικού συμβολαίου, με την οπτική της οικοφεμινιστικής προσέγγισης. Σ' αυτό το παγκόσμιο ταξίδι μετασχηματισμού της εκπαίδευσης στην κοινωνική εργασία με οικολογική συνείδηση και υπευθυνότητα, εκτός από τον οικοφεμινισμό, σύμφωνα με τους Smith-Carriger και MacArthur (2023), οι παιδαγωγικές της κριτικής και μετασχηματιστικής ελπίδας, θεμελιωμένες στη βιωματική, ολιστική κριτική και βασισμένη στην τοπική μάθηση, μπορούν, επίσης, να διαφωτίσουν και να υποστηρίξουν καινοτόμες δράσεις και προγράμματα μετάβασης στην οικολογία της γνώσης.

Κλείνοντας, θεωρούμε, εξίσου, σημαντικό να τονιστεί ότι για την επίτευξη της κοινωνικής/περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, είναι απαραίτητη η επιδίωξη ενός «από κοινού» και «από τα κάτω» (bottom-up) συνεργατικού/συμμετοχικού κοινωνικού μοντέλου, ενάντια σε κάθε μορφή διάκρισης και καταπίεσης με στόχο την κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη, την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ενδυνάμωση και χειραφέτηση των ευάλωτων ανθρώπων, αλλά και την φροντίδα και προστασία όλων των οικοσυστημάτων για την επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αγγελίδης Μ., Φουφρή Δ., & Τσίγκας, Ε. (2018, Σεπτέμβριος 17-30). *Κοινωνικός Χωρικός Αποκλεισμός: Η περίπτωση της μειονότητας των Πομάκων της Ξάνθης*. 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος.
- Afrin, S., & Shammi, M. (2023). A review on the gendered impact of COVID-19 pandemic towards achieving sustainable development goals in Bangladesh: Ecofeminist perspectives on the response to COVID-19 pandemic. *Heliyon*, 9(3), 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e14680>
- Almeida, R. V., Werkmeister Rozas, L. M., Cross-Denny, B., Lee, K. K., & Yamada, A. M. (2019). Coloniality and intersectionality in social work education and practice. *Journal of Progressive Human Services*, 30(2), 148-164. <https://doi.org/10.1080/10428232.2019.1574195>
- Alston, M. (2013). Environmental Social Work: Accounting for Gender in Climate Disasters. *Australian Social Work*, 66(2), 218-233. <http://dx.doi.org/10.1080/0312407X.2012.738366>
- Azad, A. K., Hossain, K. M., & Nasreen, M. (2013). Flood-induced vulnerabilities and problems encountered by women in northern Bangladesh. *Int J Disaster Risk Sci*, 4(4), 190-199. <https://doi.org/10.1007/s13753-013-0020-z>
- Βαΐου, Ν. (2007). Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην ανθρωπογεωγραφία. Στο Θ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης & Ι. Χωριανόπουλος (Επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*. Κριτική.
- Byas Fernández, B. & Bregolat i Campos, J. (2021). *Ecofeminist proposals for reimagining the city. Public and community paths*. ODG. Available in: https://odg.cat/wp-content/uploads/2021/10/Ecofeminist_cities.pdf
- Boetto, H. (2017). A transformative eco-social model: challenging modernist assumptions in social work. *British Journal of Social Work*, 47, 48-67. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcw149>
- Besthorn, F. H., & McMillen, D. P. (2002). The Oppression of Women and Nature: Ecofeminism as a Framework for an Expanded Ecological Social Work. *Families in Society*, 83(3), 221-232. <https://doi.org/10.1606/1044-3894.20>
- Carlassare, E. (2000). Socialist and cultural ecofeminism: Allies in resistance. *Ethics and the Environment*, 5(1), 89-106. [https://doi.org/10.1016/S1085-6633\(99\)00025-X](https://doi.org/10.1016/S1085-6633(99)00025-X)
- Children's Environmental Health Network (n.d.). *Eco-Healthy Child Care®*. Available in: <https://cehn.org>

Co-Building a New Eco-Social World: Leaving No One Behind. (2022, Ιούλιος 2). *The People's Charter for an Eco-Social World*. Available in: <https://newecosocialworld.com/the-peoples-charter-for-an-eco-social-world/>

Cocker, C., & Hafford-Letchfield, T. (2022). Rethinking Feminist Theories for Social Work Practice. In C. Cocker & T. Hafford-Letchfield (Eds), *Rethinking Feminist Theories for Social Work Practice*. Palgrave Macmillan.

Dominelli, L. (2012). *Green Social Work- From Environmental Crises to Environmental Justice*. Polity Press.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2024, Δεκέμβριος 18). *ΕΚΘΕΣΗ σχετικά με τις γυναίκες, την ισότητα των φύλων και την κλιματική δικαιοσύνη*. Available in: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2017-0403_EL.html

Gaard, G. (2022). Για έναν κουήρ οικοφεμινισμό. Στο Σ. Καραγεωργάκης (Επιμ.), *Οικοφεμινισμός* (σελ. 161-206). Ευτοπία.

Gaard, G., & Gruen, L. (2022). Οικοφεμινισμός, προς την παγκόσμια δικαιοσύνη και την πλανητική υγεία. Στο Σ. Καραγεωργάκης (Επιμ.), *Οικοφεμινισμός* (σελ. 53-103). Ευτοπία.

Güemes, C., & Cos Montiel, F. (Eds.). (2024). *Care and Ecofeminism Consolidating Progress and Building Egalitarian Futures in Latin America*. Madrid, Fundación Carolina and UNRISD.

Gray, M., & Boddy, J. (2010). Making Sense of the Waves: Wipeout or Still Riding High? *Affilia*, 25(4), 368-389. <https://doi.org/10.1177/0886109910384069>

Gray, M., & Coates, J. (2013). Changing values and valuing change: Toward an ecospiritual perspective in social work. *International Social Work*, 56(3), 356-368. <https://doi.org/10.1177/0020872812474009>

Ηνωμένα Έθνη. (χ.χ.). *Στόχοι βιώσιμης Ανάπτυξης*. Available in: <https://unric.org/el/17-%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%87%CE%BF%CE%B9-%CE%B2%CE%B9%CF%89%CF%83%CE%B9%CE%BC%CE%B7%CF%83-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CF%84%CF%85%CE%BE%CE%B7%CF%83/>

Holemans, D., Osman, P., & Franssen, M.M. (2023). *Τόλμη για Φροντίδα. Οοικοφεμινισμός ως πηγή έμπνευσης*. Πράσινο Ινστιτούτο. Available in: https://gef.eu/wp-content/uploads/2023/05/DARETOCARE_GREEK.pdf

IFSW/IASW. (2014). *Global definition of social work*. <https://www.iasw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>

- IFSW. (2005, January 01). *Indigenous peoples*. Available in: <https://www.ifsw.org/indigenous-peoples/>
- IFSW (n.d.). *Indigenous Commission*. Available in: <https://www.ifsw.org/ifsw-commissions/indigenous-commission/>
- Jeffery, D. (2014). Environmentalism in Social Work: What Shall We Teach? *Affilia*, 29(4), 492-498. <https://doi.org/10.1177/0886109914533697>
- Καραγκούνης, Β. (2020). *Κοινοτική Κοινωνική Εργασία*. Τόπος.
- Kings, A. E. (2017). Intersectionality and the Changing Face of Ecofeminism. *Ethics and the Environment*, 22(1), 63-87. <https://doi.org/10.2979/ethicsenviro.22.1.04>
- Kitch, S. L. (2023). Reproductive Rights and Ecofeminism. *Humanities*, 12(2), 1-19. <https://doi.org/103390/h12020034>
- Klemmer, C. L., & McNamara, K. A. (2019). Deep Ecology and Ecofeminism: Social Work to Address Global Environmental Crisis. *Affilia*, 35(4), 1-13. <https://doi.org/10.1177/0886109919894650>
- Lahar, S. (1991). Ecofeminism Theory and Grassroots Politics. *Hypatia*, 6, 28-45. <https://doi.org/10.1111/j.1527-2001.1991.tb00207.x>
- Chen, L. (2014). The Background and Theoretical Origin of Ecofeminism. *Cross-Cultural Communication*, 10(4), 104–108. <https://doi.org/10.3968/%X>
- Mattson, T. (2014). Intersectionality as a useful tool: anti-oppressive social work and critical reflection. *Affilia*, 29(1), 8-17. <https://doi.org/10.1177/0886109913510659>
- Mondal, G. C. & Majumder, P. (2019). Ecofeminism: Encouraging Interconnectedness with Our Environment in Modern Society. *American Journal of Educational Research*, 7(7), 482-484. <https://doi.org/10.12691/education-7-7-7>
- Νταλούκα, Α. (2017, Σεπτέμβριος 29). *Λίγα λόγια για τον οικοφεμινισμό*. Flowmag let the positive flow. https://www.flowmagazine.gr/liga_logia_gia_ton_oikofeminismo/
- Nyahunda, L., Matlakala, F. K., & Makhubele, J. C. (2020). Environmental social work: Accounting for women's tragedies in the face of climate change-induced disasters in Chimanimani District, Zimbabwe. *African Journal of Gender, Society and Development*, 9(4), 197-217. <https://doi.org/10.31920/2634-3622/2020/v9n4a9>
- Parameswaran, G. (2022). A history of Ecofeminist-Socialist Resistance to Eco-crisis in India. *Journal of International Women's Studies*, 24(2), 1-15. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol24/iss2/4>

Ramsay, S. & Boddy, J. (2017). Environmental Social Work: A Concept Analysis. *The British Journal of Social Work*, 47(1), 68-86. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcw078>

Sargisson, L. (2001). What's Wrong with Ecofeminism. *Environmental Politics*, 10(1), 52–64. <https://doi.org/10.1080/714000513>

Smith-Carrier, T., & MacArthur, J. (2023). The state of eco-social work training in Canada: Transformative praxis for climate constrained futures. *International Social Work*, 67(4), 905-921. <https://doi.org/10.1177/00208728231196366>

Tang, S. S. S., & Freyd, J. J. (2012). Betrayal trauma and gender differences in posttraumatic stress. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 4(5), 469–478. <https://doi.org/10.1037/a0025765>

United Nation Office for Disaster Risk Reduction. (n.d.). *About UNDRR*. Available in: <https://www.undrr.org/our-work>

Wang, P., & Altanbulag, A. (2022). A concern for eco-social sustainability: Background, concept, values, and perspectives of eco-social work. *Cogent Social Sciences*, 8(1), 1-13. <https://doi.org/10.1080/23311886.2022.2093035>

Warren, K. J. (2001). Feminist Theory: Ecofeminist and Cultural Feminist. In N. J. Smelser & P. B. Baltes (Eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp. 5495-5499). Elsevier.

Χριστοφορίδου, Χ. (2022). Ο οικοφεμινισμός και η σύνδεση των αγώνων. Στο Σ. Καραγεωργάκης (Επιμ.), *Οικοφεμινισμός* (σελ. 265-280). Ευτοπία.

Ecofeminism and social work in the post-anthropocentric era. Common considerations and approaches

Papouli Eleni¹, Syropoulou Despoina², Kyriazi Eleni³

¹ Associate Professor, University of West Attica, Department of Social Work

² Social Worker, MSc

³ Social Worker, MSc

ABSTRACT

This article examines the theory of ecofeminism and its relations with current approaches to social work in the context of a post-human-centred view of the world. Beginning with the historical context and theoretical background that influenced the development and formation of the concept of “ecofeminism”, the term is situated in contemporary reality as a philosophical perspective, socio-political practice, and theoretical tool for thinking about and understanding contemporary social and environmental problems. The article explores similarities, common principles, and approaches with contemporary social work and recommends the application of intersectionality as a key methodological tool for critical thinking of ecofeminist theory in social work practice. It also suggests integrating the ecofeminist approach in social work education and professional practice at the micro-, meso-, and macro-levels. Finally, it provides some examples of applying the ecofeminist perspective to community social work in urban settings.

Key-words: ecofeminism, social work, ecosocial work, intersectionality, environmental justice

Correspondence: Eleni Papouli, epapouli@uniwa.gr

Οι απόψεις των επαγγελματιών ψυχικής υγείας για τις επιπτώσεις της πανδημίας του Covid-19 στους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειές τους.

Γιανναράκη Ηλιάνα¹, Κουκούλη Σοφία², Μιμαράκης Δημήτριος³, Μουδάτσου Μαρία⁴

¹ Κοινωνική Λειτουργός, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας ΕΛΜΕΠΑ, Υποψήφια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Ψυχοθεραπεία: Θεωρητικά Πλαίσια, Κλινικές Εφαρμογές και Συγκριτικές Προσεγγίσεις

² Αν. Καθηγήτρια Κοινωνικής Πολιτικής, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Εργαστήριο Διεπιστημονικής Προσέγγισης για τη Βελτίωση της Ποιότητας Ζωής, Ινστιτούτο Αγροτοδιατροφής και Επιστημών Ζωής, ΕΛΜΕΠΑ

³ Κοινωνικός λειτουργός, ΜΡΗ, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Μεταδιδακτορικός ερευνητής Τμήματος Κ.Ε. και Εργαστήριο Διεπιστημονικής Προσέγγισης για τη Βελτίωση της Ποιότητας Ζωής ΕΛ.ΜΕ.ΠΑ., Κοινωνική Υπηρεσία ΓΝ Παμμακάριστος

⁴ Επικ. Καθηγήτρια Κοινωνικής Εργασίας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Εργαστήριο Διεπιστημονικής Προσέγγισης για τη Βελτίωση της Ποιότητας Ζωής, Ινστιτούτο Αγροτοδιατροφής και Επιστημών Ζωής, ΕΛΜΕΠΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τις απόψεις των επαγγελματιών ψυχικής υγείας για τις επιπτώσεις της πανδημίας του Covid-19 στις ζωές των ασθενών με ψύχωση. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται οι αλλαγές και τα προβλήματα των ασθενών αυτών και των οικογενειών τους, η υπάρχουσα κοινωνική πολιτική για τα άτομα αυτά, ενώ παρουσιάζονται και προτάσεις βελτίωσης για το μέλλον. Η έρευνα ήταν ποιοτική και ακολουθήθηκε η τεχνική των ημιδομημένων συνεντεύξεων. Το δείγμα της μελέτης αποτέλεσαν 10 επαγγελματίες ψυχικής υγείας. Η επιλογή του δείγματος πραγματοποιήθηκε με δειγματοληψία ευκολίας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η πανδημία του Covid-19 επηρέασε τη ζωή και την καθημερινότητα των ασθενών με ψύχωση. Υπήρξαν υποτροπές στην ασθένειά τους και επιδεινώθηκαν τα συμπτώματά τους. Παράλληλα βίωσαν πολλή μοναξιά και αλλαγές στον τρόπο που παρακολουθούσαν τη θεραπεία τους. Οι οικογένειες τους επιβαρύνθηκαν σε οικονομικό, υλικό, κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο.

Λέξεις-κλειδιά: ψύχωση, ψύχωση και πανδημία Covid-19, ασθενείς με ψύχωση, επαγγελματίες ψυχικής υγείας, ψυχωσικές διαταραχές.

Στοιχεία Επικοινωνίας: Ηλιάνα Γιανναράκη, ilianagiannaraki@gmail.com

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της διπλωματικής εργασίας της κυρίας Ηλιάνας Γιανναράκη στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του ΕΛΜΕΠΑ, με επιβλέπουσα την Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Δρ. Μαρία Μουδάτσου.

Εισαγωγή

Η πανδημία του Covid-19 και οι επιπτώσεις της

Οι κορονοϊοί είναι ένα σύνολο ιών, οι οποίοι συνήθως αποτελούν την αιτία αναπνευστικών λοιμώξεων, με διαφορετικές επιπτώσεις τόσο στον άνθρωπο όσο και στα ζώα (Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας [ΕΟΔΥ], 2020a). Στην Ελλάδα, η πανδημία του Covid -19 που ανήκει στην κατηγορία των κορονοϊών, εμφανίστηκε στις αρχές του 2020 με κρούσματα προερχόμενα αρχικά από την Ιταλία και στη συνέχεια από το Ισραήλ (Κονδύλης και συν., 2021). Στις 11 Μαρτίου 2020, δηλαδή σε λιγότερο από ένα μήνα μετά την εμφάνισή του στη χώρα μας, με ανακοίνωσή του ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας χαρακτήριζε πλέον τον Covid-19 ως πανδημία (Κοντιάδης, 2020). Ο κίνδυνος εμφάνισης πανδημιών υπήρχε ανέκαθεν, αλλά ο τρόπος που εκδηλώνονται και τα μέσα διαχείρισής τους διαφέρουν διαχρονικά (Κοντιάδης, 2020).

Στο πρώτο στάδιο η πανδημία του Covid-19 είχε αρνητικές συνέπειες για την οικονομία, καθώς εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης, πολλές μεγάλες αλλά και μικρές επιχειρήσεις αναγκάστηκαν να κλείσουν (Κιουλάνη, 2021). Επίσης, οι κοινωνικές επιπτώσεις της πανδημίας του Covid-19 ήταν ιδιαίτερα σοβαρές, όπως η δημιουργία ανισοτήτων και οι αλλαγές στην καθημερινότητα των πολιτών (Kiran, 2020). Τέλος, στις επιπτώσεις περιλαμβάνονται και εκείνες που αφορούν στην ψυχολογία των ατόμων. Οι υψηλοί δείκτες θνησιμότητας κατά την περίοδο της πανδημίας του Covid-19 (Λαγουτάρη, 2021) είχαν ως συνέπεια τη δημιουργία πολλών διαφορετικών αρνητικών συναισθημάτων στους πολίτες (Moudatsou et al., 2024), με πιο συχνά τον φόβο, το άγχος, τη θλίψη, την αγωνία, αλλά και συμπτώματα όπως η αϋπνία. Όλες αυτές οι καταστάσεις που συνδέονται με τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν αυτή την περίοδο επηρέασαν εκτός από τον γενικό πληθυσμό, πολλές ευάλωτες ομάδες, όπως τους ηλικιωμένους ή άτομα με ψυχικές διαταραχές (Τριανταφυλλίδου, 2020) και ακόμα περισσότερο τους ασθενείς με ψύχωση.

Οι ασθενείς με ψύχωση βίωσαν πολλές αλλαγές στην καθημερινότητά τους. Για παράδειγμα άλλαξε ο τρόπος της παρακολούθησής τους από τις δομές ψυχικής υγείας (δημόσιες και ιδιωτικές). Επίσης λόγω του γεωγραφικού και κοινωνικού περιορισμού, αναγκάστηκαν τις περισσότερες φορές να ακυρώσουν τις δια ζώσης συνεδρίες τους, με τις ανάλογες σχετικές επιπτώσεις. Παράλληλα, δυσκολεύτηκαν να ακολουθήσουν και online συνεδρίες με τους θεράποντές τους, καθώς δεν ήταν εξοικειωμένοι με αυτή τη διαδικασία θεραπείας, δεν είχαν σύνδεση με το διαδίκτυο ή δεν διέθεταν τον απαιτούμενο τεχνολογικό εξοπλισμό (Sanchez-Alonso et al., 2020).

Ειδικότερα, η παρατεταμένη κοινωνική απομόνωση και ο κοινωνικός αποκλεισμός τους, χωρίς την υποστήριξη των επαγγελματιών ψυχικής υγείας στη θεραπεία τους και στην ψυχοκοινωνική τους αποκατάσταση, επιδείνωσαν σε πολλές περιπτώσεις τα συμπτώματα της ασθένειάς τους (Fischer et al., 2020). Έτσι οι οικογένειές τους επιβαρύνθηκαν ιδιαίτερα από το βάρος της φροντίδας τους λόγω της υπολειτουργίας πολλών Δομών και Υπηρεσιών ψυχικής υγείας (Aminoff, 2022).

Η ψύχωση: ο ασθενής και η οικογένεια

Οι ψυχώσεις είναι χρόνιες σοβαρές ψυχικές διαταραχές που συνοδεύονται από έντονα κοινωνικό-οικονομικά και θεραπευτικά ζητήματα (Κονταξάκης και συν., 2008; Stralin & Hetta, 2019; Μαλλιώρα, 2023; Kring και συν., 2010). Ενώ διατίθεται ένας μεγάλος όγκος μελετών και δεδομένων για τις ψυχώσεις, δεν υπάρχει ακόμα μια κοινά αποδεκτή θεώρηση για την αιτιολογία τους (Μαλλιώρα, 2023). Ωστόσο, δίνεται έμφαση κυρίως στους βιολογικούς παράγοντες, στα κοινωνικό-περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά και στη χρήση ουσιών (Μαλλιώρα, 2023). Οι συγκεκριμένες ψυχικές διαταραχές

αντιμετωπίζονται με τη φαρμακευτική θεραπεία, τη ψυχοθεραπεία και αν κρίνεται απαραίτητο, ανάλογα με το εκάστοτε περιστατικό, τη νοσηλεία (Γεωργακά & Ζήση, 2022).

Η ψύχωση χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα συμπτώματα τα οποία χωρίζονται σε θετικά και αρνητικά ψυχωτικά συμπτώματα (Estradé et al., 2023). Ειδικότερα, η πρώτη κατηγορία συμπτωμάτων περιλαμβάνει τις ψευδαισθήσεις, τις παραληρητικές ιδέες, τη διαταραχή της σκέψης, την αλλόκοτη συμπεριφορά και το απρόσφορο συναίσθημα (Estradé et al., 2023). Στα αρνητικά ψυχωτικά συμπτώματα κατατάσσονται η απάθεια, η κοινωνική απόσυρση, η αλογία, η υποπροσεξία και η συναισθηματική άμβλυση (Estradé et al., 2023). Στους ασθενείς με ψύχωση είναι πιθανό να υπάρχει διαταραχή της σκέψης, δηλαδή παραλήρημα, διαταραχή της αντίληψης, δηλαδή ψευδαισθήσεις και μια γενικότερη έλλειψη ελέγχου της συμπεριφοράς (Κονταξάκης και συν., 2008). Επίσης, ο ασθενής δεν διαχωρίζει την πραγματικότητα από την φαντασία και γι' αυτό ακόμη και στις προσπάθειες των άλλων να του αποδείξουν ότι κάτι το οποίο φαντάζεται δεν είναι πραγματικό, δεν θα το πιστέψει (Σικελιανού, 2010). Είναι δε μείζονος σημασίας να διαγνωστεί και να αντιμετωπιστεί έγκαιρα το πρώτο ψυχωσικό επεισόδιο και να γίνει η κατάλληλη παρέμβαση, διότι αποτελεί πρόδρομο της ψύχωσης (Piras et al., 2014). Η παρέμβαση στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι τόσο θεραπευτική, διότι ήδη έχει ξεκινήσει η νόσος, όσο και προληπτική, γιατί ο στόχος είναι να αποφευχθεί η χρονιότητα και οι υποτροπές (Κονταξάκης και συν., 2008).

Είναι γεγονός ότι οι ασθενείς με κάποια σοβαρή ψυχική διαταραχή, όπως η ψύχωση, είναι ευάλωτοι στην καθημερινότητά τους (Sanchez-Alonso et al., 2020). Η συγκεκριμένη ασθένεια επηρεάζει πλήρως την καθημερινότητα του ασθενή και της οικογένειάς του (Okafor & Monahan, 2023). Σύμφωνα με την έρευνα των Ruggieri et al. (2017), οι γονείς συχνά δεν γνωρίζουν πως να συμπεριφερθούν και να φροντίσουν τον ασθενή. Αναφέρουν μια συναισθηματική δυσφορία καθώς βιώνουν μια περίεργη ατμόσφαιρα στο σπίτι με τη συχνή δημιουργία συγκρούσεων μεταξύ αυτών και του ασθενή με ψύχωση, ενώ ορισμένες φορές φοβούνται μήπως το παιδί τους προβεί σε επικίνδυνες πράξεις, ή νιώθουν απειλούμενοι ακόμα και οι ίδιοι (Moudatsou et al., 2021). Επιπλέον, νιώθουν άγχος για τη διαχείριση ζητημάτων όπως τη λήψη της φαρμακευτικής αγωγής ή την απαγόρευση κατανάλωσης ουσιών και αλκοόλ (Moudatsou et al., 2021). Ειδικότερα, οι ασθενείς αυτοί δυσκολεύονται ακόμη περισσότερο όταν βιώνουν απειλητικές καταστάσεις, αλλά και μέτρα περιορισμού με αλλαγές στην καθημερινότητα, όπως αυτά που επιβλήθηκαν στην πανδημία του Covid-19 (Sanchez-Alonso et al., 2020).

Πανδημία του Covid-19 και ψύχωση: συνέπειες για τους ασθενείς και τις οικογένειές τους

Κατά την περίοδο της πανδημίας του Covid-19 αναφέρεται ότι οι ασθενείς με ψύχωση ακολουθούσαν τα μέτρα περιορισμού παρόλο που τους δυσκόλευαν, γνωρίζοντας τον κίνδυνο μόλυνσης (Hosgelen & Alptekin, 2021). Το κύριο πρόβλημά τους ήταν η απομόνωσή τους σε περίπτωση που είχαν νοσήσει ή στην περίπτωση που υπήρχε πιθανότητα να είχαν μολυνθεί (Messina & Signorelli, 2023). Όσον αφορά τη φαρμακευτική αγωγή, επειδή τα συμπτώματα των ασθενών με ψύχωση επιδεινώθηκαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, αυξήθηκε η δόση των αντί ψυχωτικών φαρμάκων (Szmulewicz, 2021). Σύμφωνα με τους Barlati et al. (2021), η παρατεταμένη κοινωνική απομόνωση και ορισμένες φορές η παραπληροφόρηση από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, ευθύνονται για την επιδείνωση των συμπτωμάτων των ασθενών με ψύχωση.

Οι Fischer et al. (2020) αναφέρουν ότι ένα σημαντικό ποσοστό ασθενών άκουγε φωνές ή πίστευε ότι οι γονείς του θα πεθάνουν από την πανδημία του Covid-19 και θα ευθύνεται το ίδιο το άτομο επειδή δεν τους φρόντισε αρκετά ή ότι όλοι οι γείτονες έχουν μολυνθεί από τον ιό και θα τον μεταδώσουν και

στο άτομο. Επιπρόσθετα, οι ασθενείς αυτοί παρουσίαζαν αυξημένο άγχος, το οποίο σχετιζόταν με τα μέτρα πρόληψης του ιού, τον εμβολιασμό, καθώς και τις μελλοντικές εξελίξεις (Haddad et al., 2022). Ο αντίκτυπος της πανδημίας του Covid-19 στους ασθενείς με ψύχωση φαίνεται ότι ήταν ανάλογος με την οικογενειακή υποστήριξη, τα συμπτώματα, την ύπαρξη συννοσηρότητας και τη νοητική έκπτωση (Messina & Signorelli, 2023).

Είναι γεγονός ότι η καθημερινότητα της οικογένειας της οποίας ένα μέλος έχει κάποια ψυχωτική διαταραχή είναι αρκετά απαιτητική (Chaudhary et al., 2022). Με την εμφάνιση της πανδημίας του Covid-19, προέκυψαν αρκετές μεταβολές και επιπρόσθετες δυσκολίες γι'αυτές τις οικογένειες (Wood et al., 2021). Για παράδειγμα, επειδή η πανδημία του Covid-19 επέφερε αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας και στις προτεραιότητες του νοσοκομείου, πολύ συχνά τα μέλη της οικογένειας συναντούσαν δυσκολίες στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν τακτική επαφή με τον ασθενή ο οποίος νοσηλευόταν (Chaudhary et al., 2022; Wood et al., 2021).

Για τις περιπτώσεις των ασθενών με ψύχωση οι οποίοι παρέμεναν στο σπίτι τους, οι οικογένειες ανέφεραν ότι κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19 αντιμετώπιζαν σημαντικό πρόβλημα με τις υπηρεσίες τις οποίες χρειαζόταν ο ασθενής (Wood et al., 2021). Οι υπηρεσίες αυτές, εξαιτίας της πανδημίας του Covid-19, λειτουργούσαν με μειωμένη δυναμικότητα (Wood et al., 2021). Οι οικογένειες, κατά τη διάρκεια του κατ' οίκον εγκλεισμού, βίωναν μια απαιτητική καθημερινότητα, διότι αποτελούσαν το μοναδικό σύστημα υποστήριξης του συγγενή ασθενούς με ψύχωση, αφού πολλές σχετικές υπηρεσίες είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους (Chaudhary et al., 2022). Ως εκ τούτου, αναλάμβαναν ποικίλα καθήκοντα, τα οποία υπό φυσιολογικές συνθήκες, τα έκαναν οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας και οι κοινοτικές υπηρεσίες, όπως για παράδειγμα τα ψώνια και η καθαριότητα (Aminoff, 2022), ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσαν να εκπληρώνουν και άλλους ρόλους, όπως του ψυχολόγου, του φίλου, του ιατρού (Aminoff, 2022).

Κοινωνική πολιτική για τη ψυχική υγεία κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19

Η πανδημία του Covid-19 και η υλοποίηση νέων μέτρων στις υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής φροντίδας για την αντιμετώπιση της μετάδοσης του ιού (Υπουργείο Υγείας, 2020) δημιούργησε δυσκολίες στην απρόσκοπτη εφαρμογή του κοινοτικού μοντέλου. Όσον αφορά τα κέντρα ημέρας, τις κινητές μονάδες, τα κέντρα ψυχικής υγείας και τα εξωτερικά ιατρεία ψυχιατρικών τμημάτων, απαγορεύτηκαν οι δια ζώσης ομαδικές δραστηριότητες, οι οποίες αντικαταστάθηκαν από τις διαδικτυακές θεραπευτικές ομάδες (Penington et al., 2022). Για το λόγο αυτό, η τηλεφωνική γραμμή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης λειτουργούσε καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας (Mork et al., 2022). Επίσης, στις μονάδες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, διενεργούνταν τακτικοί διαγνωστικοί έλεγχοι, τόσο στους εργαζόμενους, όσο και στους φιλοξενούμενους (Penington et al., 2022; Κιουλάνη 2021; Κονδύλης και συν., 2021).

Παράλληλα απαγορεύτηκαν οι επισκέψεις των οικείων και συγγενικών τους προσώπων και τέθηκαν σε αναστολή όλες οι ατομικές και ομαδικές δραστηριότητες και τα προγράμματα εκτός του περιβάλλοντα χώρου της μονάδας (Lal et al., 2022). Στην περίπτωση που ο φιλοξενούμενος είχε προσβληθεί από τον ιό του Covid-19, απομονωνόταν, σε ειδικό χώρο καραντίνας, και αντιμετώπιζόταν με τα κατάλληλα μέτρα (Lal et al., 2022). Επιπρόσθετα, στα ψυχιατρικά τμήματα των γενικών νοσοκομείων και στις ενδονοσοκομειακές μονάδες των ψυχιατρικών νοσοκομείων, εφαρμόστηκαν παρόμοια με τα παραπάνω μέτρα προστασίας (Mork et al., 2022). Σύμφωνα με την έρευνα των Gonzalez-Blanco et al. (2020), τα μέτρα περιορισμού που επιβλήθηκαν, εξαιτίας της πανδημίας Covid-19, είχαν αρνητικό αντίκτυπο στο γενικό πληθυσμό και ειδικότερα στα άτομα που πάσχουν από ψύχωση (Gonzalez-Blanco et al., 2020).

Μεθοδολογία της έρευνας

Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας ποιοτικής έρευνας ήταν η διερεύνηση των απόψεων των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, αναφορικά τόσο με τις αλλαγές, όσο και με τα προβλήματα τα οποία δημιουργήθηκαν στις ζωές των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19. Αναλυτικότερα, μελετήθηκαν οι αλλαγές και τα προβλήματα των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους, η υπάρχουσα κοινωνική πολιτική για τους εν λόγω ασθενείς και τις οικογένειες τους και οι προτάσεις για το μέλλον.

Πιο συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα της ποιοτικής αυτής έρευνας ήταν τα παρακάτω:

1. Ποιες αλλαγές επέφερε η πανδημία Covid-19 στη ζωή των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους;
2. Ποια προβλήματα/δυσκολίες προκάλεσε η πανδημία Covid-19 στη ζωή των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους;
3. Ποια ήταν η υπάρχουσα κοινωνική πολιτική/υπηρεσίες ψυχικής υγείας για τους ασθενείς με ψύχωση και των οικογενειών τους, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19;
4. Ποιες είναι οι προτάσεις για το μέλλον;

Είδος της έρευνας, δείγμα και δειγματοληψία

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε ποιοτική μεθοδολογία, καθώς η ποιοτική έρευνα δίνει στον ερευνητή τη δυνατότητα της εις βάθος διερεύνησης του φαινομένου ή του ερευνούμενου θέματος (Newby, 2019). Ο πληθυσμός στον οποίο απευθύνεται η έρευνα ήταν επαγγελματίες ψυχικής υγείας που απασχολούνται στους νομούς Αττικής και Χανίων Κρήτης.

Ο πληθυσμός της μελέτης από τον οποίον προήλθε το τελικό δείγμα ήταν επαγγελματίες ψυχικής υγείας (κοινωνικοί λειτουργοί, ψυχολόγοι και ψυχίατροι) που διέθεταν τουλάχιστον δύο έτη προϋπηρεσίας με ασθενείς με ψύχωση. Για τη συλλογή του δείγματος επιλέχθηκε δειγματοληψία ευκολίας (Cohen et al., 2008). Η δειγματοληψία ευκολίας είναι μια μέθοδος κατά την οποία οι συμμετέχοντες επιλέγονται με βάση την εύκολη προσβασιμότητα ή διαθεσιμότητά τους. Στην παρούσα έρευνα η συγκεκριμένη μέθοδος δειγματοληψίας θεωρήθηκε η πλέον ενδεδειγμένη: α) λόγω του ότι μεγάλος αριθμός ατόμων πληρούσε τα κριτήρια επιλογής και β) εξαιτίας της δυσκολίας συμμετοχής των επαγγελματιών ψυχικής υγείας (είτε του ιδιωτικού είτε του δημόσιου τομέα) σε έρευνες, δεδομένου του αυξημένου φόρτου εργασίας στα πλαίσια απασχόλησής τους. Επομένως, μεταξύ εκείνων που πληρούσαν το κριτήριο της εξειδίκευσης στη ψύχωση, επιλέχθηκαν τα άτομα τα οποία ήταν τα πλέον διαθέσιμα να συμμετάσχουν στην έρευνα.

Η κύρια ερευνήτρια (1η συγγραφέας) αρχικά κατέγραψε τους Φορείς και τις Δομές ψυχικής υγείας (Δημόσιου και Ιδιωτικού Δικαίου) στις συγκεκριμένες περιοχές και στη συνέχεια με τη βοήθεια των υπεύθυνων των Δομών προσέγγισε τους επαγγελματίες που πληρούσαν τα κριτήρια λήψης συνέντευξης. Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας ενημερώθηκαν αναλυτικά για τους σκοπούς της έρευνας και έδωσαν εγγράφως τη συγκατάθεσή τους για συμμετοχή. Επιπλέον, ενημερώθηκαν για το δικαίωμά τους να διακόψουν τη συμμετοχή τους στη συνέντευξη σε οποιαδήποτε στάδιο αυτής. Οι συνεντεύξεις με την σύμφωνη γνώμη των συμμετεχόντων μαγνητοφωνήθηκαν και αργότερα απομαγνητοφωνήθηκαν από την κύρια ερευνήτρια.

Στην παρούσα ποιοτική έρευνα συμμετείχαν δέκα επαγγελματίες ψυχικής υγείας, εκ των οποίων τρεις ήταν ψυχίατροι, τέσσερις ψυχολόγοι και τρεις κοινωνικοί λειτουργοί. Οι πέντε από αυτούς

διαμένουν στην Αττική και οι υπόλοιποι πέντε στα Χανιά της Κρήτης.

(Ο πίνακας 1 περιλαμβάνει λεπτομέρειες με τα αναλυτικά δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος)

Πίνακας 1.

Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος

Χαρακτηριστικά	Επιλογές	N	%
Ηλικία	30-40 έτη	3	30
	40-50 έτη	7	70
Φύλο	Άνδρες	3	30
	Γυναίκες	7	70
Τόπος Εργασίας	Αθήνα	5	50
	Χανιά	5	50
Εκπαίδευση	Απόφοιτος/η ΑΕΙ	2	20
	Απόφοιτος/η ΤΕΙ	2	20
	Κάτοχος Μεταπτυχιακού	6	60
	Κάτοχος Διδακτορικού	0	0
Εξειδίκευση σε ψυχοθεραπευτική προσέγγιση	Ναι	0	
	Όχι	10	100
Έτη προϋπηρεσίας	2-4 έτη	2	20
	5-15 έτη	2	20
	15-25 έτη	6	60
Επαγγελματική Ειδικότητα	Ψυχίατρος	3	30
	Ψυχολόγος	4	40
	Κοινωνικός Λειτουργός	3	30
Φορέας Απασχόλησης	Δημόσιος Φορέας	5	50
	Ιδιωτικός Φορέας	5	50
Οικογενειακή Κατάσταση	Έγγαμος/η	4	40
	Άγαμος/η	2	20
	Διαζευγμένος/η	4	40

Εργαλείο συλλογής δεδομένων

Για τη συλλογή δεδομένων χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο η συνέντευξη με ημιδομημένη μορφή. Επιλέχθηκε η συνέντευξη ως εργαλείο συλλογής δεδομένων, καθώς επιτρέπει στον συνεντευκτή να διερευνήσει σε βάθος τις απόψεις του συνεντευξιαζόμενου (Cohen et al., 2008).

Οι ενδεικτικές ερωτήσεις της συνέντευξης χωρίζονται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αφορά τα κοινωνικά δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, δηλαδή το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, τον τόπο κατοικίας, το επίπεδο εκπαίδευσης, τον εργασιακό τομέα, την

απασχόληση, την ειδικότητα και την προϋπηρεσία. Το δεύτερο μέρος των ερωτήσεων επικεντρώνεται στους θεματικούς άξονες που έχουν οριστεί για την ημιδομημένη συνέντευξη. Οι άξονες αυτοί είναι:

- ⇒ Πανδημία του Covid-19 και αλλαγές στη ζωή των ασθενών με ψύχωση.
- ⇒ Πανδημία του Covid-19 και αλλαγές στη ζωή των οικογενειών των ασθενών με ψύχωση.
- ⇒ Πανδημία του Covid-19 και προβλήματα στη ζωή των ασθενών με ψύχωση.
- ⇒ Πανδημία του Covid-19 και προβλήματα στη ζωή των οικογενειών των ασθενών με ψύχωση.
- ⇒ Οι απόψεις τους για την υπάρχουσα κοινωνική πολιτική/ υπηρεσίες ψυχικής υγείας για την ψύχωση κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19 και προτάσεις τους για το μέλλον για τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας για ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειές τους σε περιόδους κρίσης όπως αυτή της πανδημίας του Covid-19.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν την χρονική περίοδο Ιούνιο έως Ιούλιο 2022, μέσω της διαδικτυακής εφαρμογής Skype. Η μέση διάρκεια των συνεντεύξεων ήταν εξήντα λεπτά. Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν από την ερευνήτρια, ενώ είχε προηγηθεί γραπτή ενημέρωση των συμμετεχόντων. Οι συμμετέχοντες υπέγραψαν έντυπο συναίνεσης για την συμμετοχή τους στην έρευνα. Έπειτα, διεξήχθη η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων τηρώντας την ανωνυμία και το πρωτόκολλο εμπιστευτικότητας και δεοντολογίας.

Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας

Στην παρούσα ποιοτική έρευνα τηρήθηκαν οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας καθ' όλη τη διάρκεια διεξαγωγής της. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν προφορικά και γραπτά για τον σκοπό και τους στόχους της μελέτης αυτής, αλλά και για τα δικαιώματά τους όσον αφορά την έρευνα και την προστασία της ανωνυμίας τους. Επιπλέον, εστάλη γραπτή επιστολή στις υπηρεσίες στις οποίες εργάζονται, προκειμένου να ληφθεί γραπτή άδεια. Το ερευνητικό πρωτόκολλο εγκρίθηκε από το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, του Ελληνικού Μεσογειακού Πανεπιστημίου.

Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων

Αναφορικά με την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων, ακολουθήθηκε η μεθοδολογία της ανάλυσης του πλαισίου (framework analysis) (Gale et al., 2013). Η ερευνήτρια αφού πρώτα μελέτησε τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων και εξοικειώθηκε με αυτά τα κατένειμε σε υποθεματικές ενότητες, έπειτα κατένειμε τα δεδομένα αυτών, συγκρίνοντας τα και εξάγοντας τα αποτελέσματα (Gale et al., 2013). Ειδικότερα, η κάθε θεματική ενότητα είναι αποτέλεσμα της σύνθεσης και της ερμηνείας μικρότερων θεματικών υπο-ενοτήτων, η κωδικοποίηση των οποίων έγινε με την αντιστοίχιση σε κάθε μια από αυτές της σχετικής πληροφορίας. Ο χωρισμός σε θεματικές υπο-ενότητες έγινε, αφού εξετάστηκε η συχνότητα και η ποικιλία εμφάνισης των αντίστοιχων απόψεων, σκέψεων, ιδεών και συναισθημάτων.

Η ανάλυση περιεχομένου (framework analysis) περιλαμβάνει τα ακόλουθα στάδια α) εξοικείωση με τα δεδομένα, β) κωδικοποίηση των δεδομένων, γ) προσδιορισμό των θεματικών ενοτήτων και των υπό ενοτήτων που προέκυψαν, δ) καταγραφή των αποτελεσμάτων με βάση τις υπάρχουσες ενότητες και υπό ενότητες που προέκυψαν, ε) συγγραφή των τελικών αποτελεσμάτων (Gale et al., 2013).

Η εγκυρότητα και η αξιοπιστία της ανάλυσης των αποτελεσμάτων επιτεύχθηκε μέσω της τριγωνοποίησης. Εκτός της κύριας ερευνήτριας άλλα δύο μέλη της ερευνητικής ομάδας εξέτασαν, κωδικοποίησαν, ερμήνευσαν και ανέλυσαν τα δεδομένα της έρευνας. Αυτά τα δεδομένα ήταν όμοια με εκείνα που προέκυψαν από την αρχική κωδικοποίηση και ανάλυση. Η ερευνητική ομάδα αποτελείται από την φοιτήτρια κοινωνικής εργασίας που υλοποιούσε την πτυχιακή της εργασία, την επιβλέπουσα καθηγήτρια κοινωνικής εργασίας, καθώς και από συνεργάτες στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, της

υγείας και της ψυχικής υγείας που επιπλέον διαθέτουν μεγάλη εμπειρία σε θέματα ποιοτικής έρευνας.

Αποτελέσματα

Οι θεματικές ενότητες και υπό-ενότητες που προέκυψαν μετά την μελέτη των αποτελεσμάτων των ποιοτικών δεδομένων είναι οι εξής:

- i. Οι αλλαγές στις ζωές των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους.
- ii. Τα προβλήματα που προκάλεσε η πανδημία του Covid-19 στις ζωές των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους.
- iii. Μέτρα κοινωνικής πολιτικής, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, για τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειες τους.
- iv. Προτάσεις για το μέλλον.

A) Οι αλλαγές στις ζωές των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους

A1) Αλλαγές για τους ασθενείς

Λαμβάνοντας υπόψιν τα δεδομένα τα οποία μελετήθηκαν, οι πιο σημαντικές αλλαγές που επέφερε η πανδημία του Covid-19 στις ζωές των ασθενών με ψύχωση είναι δύο στο σύνολο. Αρχικά, οι ασθενείς απομονώθηκαν, περιορίζοντας την κοινωνικότητα τους και τις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Επίσης, σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές κατά τον τρόπο επαφής με τις υπηρεσίες υγείας. Πιο αναλυτικά, ένας επαγγελματίας ανέφερε το παρακάτω:

«Στα δια ζώσης ραντεβού απαιτούνταν χρήση μάσκας, κάτι το οποίο τρώμαζε τους ασθενείς με ψύχωση διότι η μορφή ενός προσώπου με μάσκα, τους παρέπεμπε σε κάποιον άνθρωπο που θέλει το κακό τους» (Επαγγελματίας 5).

A2) Αλλαγές για τις οικογένειες

Οι ασθενείς με ψύχωση, ειδικότερα κατά τη διάρκεια της πανδημίας, διέμεναν μαζί με τις οικογένειές τους, τα μέλη των οποίων αποτέλεσαν τους άτυπους φροντιστές τους. Επομένως, η πανδημία του Covid-19 προκάλεσε αλλαγές συνολικά και στη δική τους ζωή. Οι βασικές αλλαγές για τις οικογένειες είναι τρεις. Η πρώτη, αφορά την καθημερινότητα των οικείων οικογενειακών προσώπων αυτών των ανθρώπων, η οποία άλλαξε ριζικά εφόσον ανέλαβαν όλη την ευθύνη της φροντίδας των ασθενών με ψύχωση. Ως δεύτερη αλλαγή αναφέρθηκε η ανυπαρξία ελεύθερου χρόνου. Ένας συνεντευξιαζόμενος του δείγματος ανέφερε το κάτωθι:

«Οι οικογένειες κλήθηκαν να αλλάξουν εξ ολοκλήρου την καθημερινότητά τους προκειμένου να ανταποκριθούν σε όλες αυτές τις ευθύνες που είχαν αναλάβει για τον ασθενή. Έπρεπε κάπως να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες» (Επαγγελματίας 4).

Επίσης, οι οικογένειες ήρθαν αντιμέτωπες με μια νέα κατάσταση στη ζωή τους, καθώς έπρεπε συνέχεια να επεξηγούν και να απαντούν στα ερωτήματα και στις απορίες του ασθενούς σχετικά με την πανδημία του Covid-19.

B) Τα προβλήματα που προκάλεσε η πανδημία του Covid-19 στις ζωές των ασθενών με ψύχωση και των οικογενειών τους

B1) Προβλήματα για τους ασθενείς

Σύμφωνα με τα δεδομένα, τα οποία συνελέγησαν από τις συνεντεύξεις παρατηρείται ότι η πανδημία του Covid-19 προκάλεσε τρία βασικά προβλήματα στις ζωές των ασθενών με ψύχωση. Το πρώτο

πρόβλημα αφορά τον ύπνο των ασθενών, ο οποίος διαταράχθηκε, με αποτέλεσμα να έχουν καθημερινές αϋπνίες.

Αναλυτικότερα, αναφέρθηκε το εξής:

«Όλοι οι ασθενείς μου με ψύχωση ήρθαν αντιμέτωποι με τις αϋπνίες και αυτό όχι μόνο μου το έλεγαν οι ίδιοι αλλά και εγώ στις συναντήσεις μου με αυτούς παρατηρούσα απίστευτη κούραση στα μάτια τους» (Επαγγελματίας 1).

Το δεύτερο πρόβλημα το οποίο προκλήθηκε στα άτομα με ψύχωση σχετίζεται με διαταραχές στη διατροφή τους. Ένα τρίτο πρόβλημα που αναφέρθηκε ήταν ο έντονος φόβος που ένιωθαν οι ασθενείς για διάφορα θέματα και καταστάσεις σχετικές με την πανδημία του Covid-19.

B2) Προβλήματα για τις οικογένειες

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας τα πιο σημαντικά προβλήματα τα οποία προκάλεσε η πανδημία του Covid-19 στις οικογένειες των ασθενών με ψύχωση ήταν ο φόβος τους σχετικά με την φροντίδα και τη θεραπεία του ασθενούς.

«Ο πιο συχνός λόγος του άγχους των οικογενειών αυτών είναι μη κολλήσουν Covid-19 και μετά δεν θα μπορούν να φροντίσουν τον ασθενή. Παρόμοια αιτία άγχους, ήταν μη πεθάνουν εξαιτίας του Covid-19 και ο ασθενής μείνει μόνος και αβοήθητος» (Επαγγελματίας 2).

Ένας άλλος συνεντευξιαζόμενος, πρόσθεσε:

«Οι οικογένειες, εξαιτίας όλων αυτών των άλυτων αποριών που είχαν, αναφορικά με τη θεραπεία και την αντιμετώπιση των συμπεριφορών του ασθενούς, βρίσκονταν σε ένα συνεχές άγχος» (Επαγγελματίας 10).

Γ) Μέτρα κοινωνικής πολιτικής, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, για τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειες τους

Γ1) Οι επιπλέον υπηρεσίες που παρασχέθηκαν στους ασθενείς με ψύχωση και στις οικογένειες τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19

Σχετικά με τις υπηρεσίες για τους ασθενείς με ψύχωση οι απαντήσεις ήταν κοινές. Κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, δεν παρασχέθηκαν επιπλέον υπηρεσίες ψυχικής υγείας από το κράτος, ούτε για τους ασθενείς με ψύχωση, αλλά ούτε και για τις οικογένειές τους. Σύμφωνα με τους επαγγελματίες, οι τηλεφωνικές γραμμές προστέθηκαν στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας, προκειμένου να μπορούν να δίνουν πρόσκαιρες λύσεις.

Πιο συγκεκριμένα, έγινε η εξής αναφορά:

«Δεν παρασχέθηκαν επιπλέον υπηρεσίες και οι ήδη υπάρχουσες υπηρεσίες ήταν ελλιπέστατες. Οι τηλεφωνικές γραμμές έδιναν την «πυροσβεστική» λύση, βοηθούσαν εκείνη την ώρα ανακουφιστικά» (Επαγγελματίας 1).

Ένας άλλος συνεντευξιαζόμενος, πρόσθεσε:

«Από το δημόσιο δεν παρασχέθηκε ουσιαστικά τίποτα έξτρα για αυτούς τους ανθρώπους. Δεν ήταν προετοιμασμένο το Υπουργείο υγείας για μια τέτοια πανδημία κι αυτό φάνηκε από την έλλειψη των υπηρεσιών» (Επαγγελματίας 6).

Γ2) Τα αιτήματα των ασθενών με ψύχωση προς τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19

Οι ασθενείς με ψύχωση, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, είχαν διάφορα αιτήματα προς τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας με κυριότερα δύο. Σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους του δείγματος,

το πρώτο αίτημα ήταν η συχνότερη και δια ζώσης επαφή με τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας που τους παρακολουθούσαν. Το δεύτερο αίτημα ήταν οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας να τους δίνουν απαντήσεις σε πολλαπλές απορίες που είχαν οι ασθενείς αναφορικά με τον ιό του Covid-19.

Μια σχετική αναφορά ενός συνεντευξιαζόμενου ήταν η ακόλουθη:

«Μια συχνή ερώτηση των ασθενών με ψύχωση που έκαναν σε μένα ήταν «πως μεταδίδεται ο ιός, τι πρέπει να κάνω για να μην κολλήσω;», φοβόντουσαν πολύ γιατί βρίσκονταν σε μια σύγχυση για τη μετάδοση του ιού» (Επαγγελματίας 8).

Γ3) Τα αιτήματα των οικογενειών των ασθενών με ψύχωση προς τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας για τους ίδιους κατά τη διάρκεια της πανδημίας

Οι οικογένειες των ασθενών με ψύχωση είχαν και εκείνοι αιτήματα στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας. Το πιο συνηθισμένο αίτημα των οικογενειών αυτών ήταν η συχνή επαφή τους με τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας για λήψη συμβουλευτικής και κατευθυντήριων οδηγιών αναφορικά με τη φροντίδα του ασθενούς με ψύχωση.

Εν συνεχεία, παρατίθεται σχετική αναφορά:

«Κατά τη διάρκεια της πανδημίας του Covid-19, ήταν συχνό φαινόμενο οι ασθενείς αυτοί να είναι επιθετικοί στα μέλη της οικογένειάς τους και η οικογένεια μη ξέροντας τι να κάνει καθόταν και ανεχόταν αυτή τη συμπεριφορά. Πολλές φορές με έπαιρναν τηλέφωνο λίγο μετά το περιστατικό, εξιστορώντας μου τι έγινε και ζητώντας μου τι να κάνουν ή τι να πουν την επόμενη φορά, ώστε να σταματήσει ο ασθενής» (Επαγγελματίας 9).

Δ) Προτάσεις για το μέλλον

Οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας του δείγματος διατύπωσαν ορισμένες προτάσεις βελτίωσης για τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας για τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειές τους σε παρόμοια περίοδο κρίσης μελλοντικά, όπως αυτή της πανδημίας του Covid-19. Αρχικά, προτάθηκε από τους επαγγελματίες να δημιουργηθούν στις ήδη υπάρχουσες υπηρεσίες ψυχικής υγείας, ομάδες ενημέρωσης για τη διαχείριση και αντιμετώπιση παρόμοιων περιόδων κρίσης που απαιτούν άμεση παρέμβαση.

Εν συνεχεία, παρατίθεται σχετική αναφορά:

«Σε τέτοιες περιόδους κρίσης, είναι τουλάχιστον αναγκαίο να υπάρχουν υπηρεσίες ψυχικής υγείας για τους ασθενείς αυτούς και τις οικογένειές τους, οι οποίες να λειτουργούν σε τέτοιες περιόδους. Οι υπηρεσίες αυτές πρέπει να είναι στελεχωμένες με πάρα πολλούς επαγγελματίες, ώστε να καλυφθούν όλες οι ανάγκες των ψυχωσικών ασθενών και των οικογενειών τους. Οι επαγγελματίες να έχουν λάβει σεμινάρια για την περίοδο κρίσης που διανύουμε» (Επαγγελματίας 7).

Επιπρόσθετα, ανέφεραν την αναγκαιότητα της ύπαρξης αρκετών, σε αριθμό, κινητών μονάδων ψυχικής υγείας, οι οποίες θα εξυπηρετούν αποκλειστικά τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειές τους. Μια ακόμη πρόταση των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, η οποία εκφράστηκε από την πλειοψηφία των ερωτώμενων αφορά στη δημιουργία υπηρεσιών ψυχικής υγείας αποκλειστικά για τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειές τους που θα λειτουργούν σε περιόδους κρίσης.

Αναλυτικότερα, αναφέρθηκε το παρακάτω:

«Σε παρόμοιες περιόδους κρίσης στο μέλλον, θα ήταν απαραίτητο για αυτή την ομάδα ανθρώπων να υπάρχει δια ζώσης επαφή με τους επαγγελματίες τους, ώστε να μην χάσουν την επαφή με τη θεραπεία τους. Οι κινητές μονάδες ψυχικής υγείας πρέπει να πολλαπλασιαστούν σε τέτοιες περιόδους και να λειτουργούν καθημερινά για αυτούς τους ασθενείς» (Επαγγελματίας 3).

Συζήτηση και Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας ποιοτικής μελέτης, η πανδημία του Covid-19 επηρέασε τη ζωή και την καθημερινότητα τόσο των ασθενών με ψύχωση όσο και των οικογενειών τους. Η ψύχωση είναι μια σοβαρή ψυχιατρική νόσος που επηρεάζει τη ζωή και την λειτουργικότητα των ασθενών αλλά και των οικογενειών τους σε οικονομικό, συναισθηματικό, κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο (Ribeetal, 2017).

Πέραν των συνεπειών της ίδιας της ασθένειας τόσο σε άτομα όσο και οικογένειες, η πανδημία του Covid-19 δημιούργησε επιπλέον πολύ άγχος, ανασφάλεια, μείωση της κοινωνικότητας, μοναξιά, οικονομική δυσπραγία, έλλειψη δημιουργικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, με αποτέλεσμα να επιδεινωθούν τα συμπτώματα των ασθενών με ψύχωση και να εμφανίσουν υποτροπές στην ασθένειά τους. Παρόμοια ευρήματα έχουν καταδείξει οι Capdevielle et al. (2019) και Szmulewicz et al. (2021) αναφορικά με τις επιπτώσεις της πανδημίας του Covid-19 στη ζωή των ατόμων με ψύχωση.

Σύμφωνα με τη μελέτη μας οι ασθενείς με ψύχωση βίωσαν ιδιαίτερο άγχος και φόβο σε σχέση με τα συμπτώματα της πανδημίας του Covid-19 και τον τρόπο μετάδοσης του ιού. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να αλλάξουν ή και να σταματήσουν τη θεραπεία τους. Κάποιοι διέκοψαν τις δια ζώσης συνεδρίες τους με ειδικούς ψυχικής υγείας και ζητούσαν διαδικτυακές συνεδρίες από φόβο μήπως μολυνθούν από τον ιό. Οι Hosgelen και Alrtekin (2021), παρατήρησαν ότι οι περισσότεροι ασθενείς με ψύχωση επέλεξαν να κάνουν τηλεφωνικά ή διαδικτυακά τα ραντεβού με τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας, ενώ αρκετοί απομονώθηκαν θεωρώντας ότι έτσι προστατεύονται. Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, οι ασθενείς με ψύχωση, για ένα χρονικό διάστημα, σταμάτησαν να έχουν την οποιαδήποτε επαφή με τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας, διότι η επαφή αυτή τους δημιουργούσε έντονο άγχος. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την επιδείνωση της ασθένειάς τους (Hosgelen & Alrtekin, 2021).

Κάποιοι ασθενείς με ψύχωση, προκειμένου να διαχειριστούν το υψηλό άγχος και την πίεση λόγω της πανδημίας του Covid-19, έκαναν χρήση αρνητικών προσδιοριστών της υγείας όπως υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ, ουσιών ή φαγητού με ολέθριες συνέπειες για την υγεία τους. Σύμφωνα και με την έρευνα των Barrett et al. (2022), από το αρχικό στάδιο εμφάνισης της πανδημίας του Covid-19, οι ασθενείς με ψύχωση βίωναν ελάχιστη ευχαρίστηση, είχαν πολύ άγχος και κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες φαγητού.

Οι οικογένειες των ασθενών με ψύχωση βιώνουν το φορτίο της ψυχικής ασθένειας που περιλαμβάνει, τόσο τις υποκειμενικές όσο και τις αντικειμενικές δυσκολίες της νόσου. Ειδικότερα όταν δεν υπάρχουν κοινοτικές υπηρεσίες υποστήριξης του ασθενή και της οικογένειάς του, την φροντίδα την αναλαμβάνουν εξ ολοκλήρου οι οικογένειες και οι άτυπτοι φροντιστές. Σύμφωνα με τη μελέτη μας, οι οικογένειες των ασθενών με ψύχωση επιβαρύνθηκαν σημαντικά. Δεδομένου ότι άλλαξε ο τρόπος θεραπείας των ασθενών (για παράδειγμα διακόπηκαν πολλές δια ζώσης συνεδρίες ή προγράμματα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, πολλοί ασθενείς αρνούσαν τη θεραπεία τους, ή δεν υπήρχε συχνή επικοινωνία με τους θεράποντές τους) οι οικογένειες αποτέλεσαν στην ουσία την κύρια ομάδα υποστήριξης των ασθενών.

Οι οικογένειες την περίοδο της πανδημίας του Covid-19, επιβαρύνθηκαν καθώς δεν υπήρχε ιδιαίτερος σχεδιασμός για υπηρεσίες σε ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειες του (Ribe et al., 2017). Η άποψη αυτή ενισχύεται από τον Aminoff (2022), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι οικογένειες, κατά τη διάρκεια της καραντίνας λόγω της πανδημίας του Covid-19, βίωναν μια απαιτητική καθημερινότητα και αναλάμβαναν ποικίλα καθήκοντα.

Επίσης οι συχνές υποτροπές των ασθενών με ψύχωση επιβάρυναν ιδιαίτερα τις οικογένειές τους την περίοδο της πανδημίας του Covid-19. Οι οικογένειες βίωναν έντονο άγχος ανασφάλεια και

αγωνιούσαν για την υγεία των δικών τους ανθρώπων. Ο λόγος ήταν οι σοβαρές ελλείψεις του συστήματος υγείας, καθώς πολλές δημόσιες υπηρεσίες ψυχικής υγείας εξυπηρετούσαν μόνο επείγοντα περιστατικά, με αποτέλεσμα οι οικογένειες να μην μπορούν να απευθυνθούν σε δημόσιες δομές για βοήθεια. Επιπλέον, όπως αναφέρουν οι Wood et al. (2021), η οικογένεια δεν είχε συχνή επαφή με το προσωπικό των νοσοκομείων και αυτό διότι η πανδημία του Covid-19 επέφερε αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας και στις προτεραιότητες των νοσοκομείων.

Εκτός όμως από την ψυχολογική επιβάρυνση, υπήρχε και οικονομική επιβάρυνση όταν αποφάσιζαν να απευθυνθούν σε ιδιωτικούς φορείς ψυχικής υγείας. Οι οικογένειες δηλαδή επιβαρύνθηκαν πολύ ψυχολογικά και οικονομικά και βίωναν έντονη αγωνία και πολύ άγχος. Την άποψη αυτή ενισχύουν οι Wood et al. (2021), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι κατά την πανδημία του Covid-19 η ψυχική υγεία των οικογενειών των ασθενών με ψύχωση επιβαρύνθηκε σε ένα μεγάλο ποσοστό.

Οι οικογένειες των ασθενών με ψύχωση έχουν πολλές ακάλυπτες υλικές, οικονομικές, συναισθηματικές, ψυχολογικές και κοινωνικές ανάγκες. Έχουν ανάγκη υποστήριξης, ενημέρωσης, πληροφόρησης και εκπαίδευσης (Ribe et al., 2017). Οι ανάγκες αυτές την περίοδο της πανδημίας του Covid-19 αυξήθηκαν, λόγω των συνεπειών που υπήρξαν, η οποία προκάλεσε πολύ άγχος και stress στους πολίτες σε όλο τον κόσμο, με σοβαρές συνέπειες για την ψυχική τους υγεία με αποτέλεσμα να κριθεί επιβεβλημένη η αντιμετώπισή τους. Ακόμα και όταν πέρασε το πρώτο κύμα της πανδημίας του Covid-19, το άγχος παρέμεινε λόγω των συνθηκών που δημιουργήθηκαν (Chaudhary et al., 2022; Wood et al., 2021).

Η ψύχωση είναι μια ιδιαίτερα σοβαρή ψυχική ασθένεια που, λόγω των συνεπειών της πανδημίας του Covid-19, αύξησε την επιβάρυνση τόσο των ασθενών όσο και των οικογενειών τους. Επιπρόσθετα, η ανυπαρξία τόσο σε κεντρικό, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο υπηρεσιών και δομών υγείας και κοινωνικής φροντίδας που θα υποστηρίξουν αυτή την ευάλωτη ομάδα πληθυσμού δημιούργησε πολλά προβλήματα. Οι προτάσεις όλων των συμμετεχόντων της έρευνας υποστηρίζουν την αναγκαιότητα ύπαρξης κοινωνικής πολιτικής που θα καλύπτει το θέμα της ψύχωσης ολιστικά σε επίπεδο ατόμου, ομάδας, οικογένειας, κοινότητας και κοινωνίας. Παράλληλα θα πρέπει να προβλεφθούν υπηρεσίες και φορείς υποστήριξης σε περιπτώσεις, όπως η πανδημία του Covid-19. Τίθεται όμως ως βασική προϋπόθεση το θέμα της πολιτικής βούλησης σε επίπεδο κεντρικής και τοπικής εξουσίας η οποία θα εξασφαλίσει το θεσμικό, οικονομικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο. Ο σχεδιασμός κοινωνικής πολιτικής για την ψύχωση θα πρέπει να είναι συμμετοχικός και πλουραλιστικός και να επιτρέπει τη συμπερίληψη (ασθενών, οικογενειών, επαγγελματιών, φορέων).

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας η κοινωνική πολιτική για τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειες τους, θα πρέπει να προσανατολιστεί στη δημιουργία σε κάθε δομή και φορέα ψυχικής υγείας, ομάδας διαχείρισης κρίσεων, έτσι ώστε σε ανάλογες περιπτώσεις έκτακτων συνθηκών, όπως η πανδημία του Covid-19, να είναι σε θέση να υποστηρίξει και να παρεμβαίνει με σαφείς και ξεκάθαρες λύσεις για τους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειες τους. Οι ομάδες αυτές, σε σταθερή βάση, θα ενημερώνουν, και θα παρέχουν υπηρεσίες στους ασθενείς με ψύχωση και τις οικογένειες τους σχετικά με την ασθένεια τους (θεραπεία, υποτροπές, κ.τ.λ.) στην εκάστοτε περίοδο κρίσης και θα απαντούν στα ερωτήματα και στους προβληματισμούς τους. Επιπλέον σε περιόδους κρίσεων, επιβεβλημένη κρίνεται η ύπαρξη κινητών μονάδων ψυχικής υγείας, σε όλη την επικράτεια, που θα φροντίζουν για τη συνέχεια της θεραπείας και της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης των ασθενών με ψύχωση καθώς και για την υποστήριξη των οικογενειών τους. Απαραίτητη τέλος κρίνεται η συνεχής εκπαίδευση και εξειδίκευση του προσωπικού που θα καλύψει τις ανωτέρω υπηρεσίες.

Περιορισμοί έρευνας

Η μελέτη ήταν ποιοτική και υπόκειται σε όλους τους περιορισμούς που αναφέρονται στις αντίστοιχες μελέτες. Το δείγμα αποτελείτο από δέκα επαγγελματίες ψυχικής υγείας και δεν είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου των επαγγελματιών ψυχικής υγείας στην Αττική και στα Χανιά Κρήτης. Ο περιορισμένος αριθμός συμμετεχόντων, ακόμα και στο πλαίσιο ποιοτικής μελέτης, οφείλεται στον αυξημένο φόρτο εργασίας που αποτέλεσε βασικό εμπόδιο για τη διεύρυνση του δείγματος. Επιπλέον, η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο πόλεις της Ελλάδας, την Αθήνα και τα Χανιά. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μη συμπεριληφθούν επαγγελματίες ψυχικής υγείας από άλλες περιοχές της Ελλάδας ενδεχομένως με διαφορετικές απόψεις που πιθανόν να αναδείκνυαν διαφορετικές πλευρές του υπό μελέτη αντικειμένου. Η έρευνα εστίασε σε ψυχολόγους, κοινωνικούς λειτουργούς και ψυχιάτρους και έτσι δεν συμμετείχαν άλλες επαγγελματικές ειδικότητες όπως οι νοσηλεύτες, ή οι επισκέπτες υγείας που πιθανόν θα προσέθεταν διαφορετικές απόψεις και εμπειρίες στη μελέτη μας.

Σχετικά με την εκπόνηση μελλοντικών σχετικών μελετών που θα επιβεβαιώνουν, θα ισχυροποιούν και θα εμπλουτίζουν τα ευρήματα της παρούσας μελέτης, προτείνεται να πραγματοποιηθούν παρόμοιες μελέτες και σε πρόσθετες επαγγελματικές ειδικότητες ψυχικής υγείας, που θα επεκτείνονται γεωγραφικά σε περισσότερες περιοχές της Ελλάδας. Τέλος, θα ήταν σημαντικό να διερευνηθούν και οι απόψεις τόσο των ίδιων των ασθενών με ψύχωση, όσο και των οικογενειών και των φροντιστών τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ainoff, S. R., Mork, E., Barrett, E. A., Simonsen, C., Ten Velden Hegelstad, W., Lagerberg, T. V., Melle, I., & Romm, K. L. (2022). Locked out during COVID-19 lockdown—an online survey of relatives of people with psychotic and bipolar disorders in Norway. *BMC Public Health*, 22(1), 294. <https://doi.org/10.1186/s12889-022-12625-y>
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Barlatti, S., Nibbio, G., & Vita, A. (2021). Schizophrenia during the COVID-19 pandemic. *Current Opinion in Psychiatry*, 34(3), 203–210. <https://doi.org/10.1097/YCO.0000000000000702>
- Centers for Disease Control and Prevention. (n.d.). COVID-19 Testing: What You Need to Know. Retrieved from <https://www.cdc.gov>
- Chaudhary, A. M. D., Musavi, N. B., Saboor, S., Javed, S., Khan, S., & Naveed, S. (2022). Psychosis during the COVID-19 pandemic: A systematic review of case reports and case series. *Journal of Psychiatric Research*, 153, 37–55. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2022.06.041>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Estradé, A., Onwumere, J., Venables, J., Gilardi, L., Cabrera, A., Rico, J., Hoque, A., Otaiku, J., Hunter, N., Kéri, P., Kpodo, L., Sunkel, C., Bao, J., Shiers, D., Bonoldi, I., Kuipers, E., & Fusar-Poli, P. (2023). The lived experiences of family members and carers of people with psychosis: A bottom-up review co-written by experts by experience and academics. *Psychopathology*, 56(5), 371–382. <https://doi.org/10.1159/000528513>
- Fischer, M., Coogan, A. N., Faltraco, F., & Thome, J. (2020). COVID-19 paranoia in a patient suffering from schizophrenic psychosis - a case report. *Psychiatry Research*, 288, 113001. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113001>
- Gale, N., Heath, G., Cameron, E., Rashid, S., & Redwood, S. (2013). Using the framework method for the analysis of qualitative data in multi-disciplinary health research. *BMC Medical Research Methodology*, 13(1), 117. <https://doi.org/10.1186/1471-2288-13-117>
- Gallo, V. (2021). Η επιδημιολογία της πανδημίας COVID-19. Στο Η. Κονδύλης & Α.

Μπένος (Επιμ.), COVID-19. Πανδημία και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία (σ. 31-54). Εκδόσεις Τόπος.

Γεωργάκα, Ε., & Ζήση, Α. (2022). Ζώντας με την ψύχωση: Βιογραφικές διαδρομές ανθρώπων που βιώνουν ακραίες ψυχικές εμπειρίες [Μονογραφία]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-25>

Gonzalez-Blanco, L., Dal Santo, F., Garcia-Alvarez, L., de la Fuente-Tomas, L., Moya Lacasa, C., Paniagua, G., Saiz, P. A., Garcia-Portilla, M. P., & Bobes, J. (2020). COVID-19 lockdown in people with severe mental disorders in Spain: Do they have a specific psychological reaction compared with other mental disorders and healthy controls? *Schizophrenia Research*, 223, 192–198. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2020.07.018>

Haddad, C., Dib, J. E., Akl, N., Hallit, S., & Obeid, S. (2022). COVID-19 and psychosis, depression, obsession and quality of life in Lebanese patients with schizophrenia: Any changes after 5 months of quarantine? *BMC Psychology*, 10(1), 32. <https://doi.org/10.1186/s40359-022-00750-7>

Hoşgelen, E. I., & Alptekin, K. (2021). Letter to the Editor: The impact of the COVID-19 pandemic on schizophrenia patients. *Turkish Journal of Psychiatry*, 32(3), 219–221. <https://doi.org/10.5080/u26175>

Karlan, H. I., Sadock, B. J., & Grebb, J. A. (2000). Ψυχιατρική. Ιατρικές εκδόσεις Λίτσας.

Κιουλάνη, Α. (2021). Επιπτώσεις της πανδημίας στον πληθυσμό [Μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο]. <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/50586>

Kiran, E. (2020). Prominent issues about the social impacts of COVID-19. *Gaziantep University Journal of Social Sciences (COVID-19 Special Issue)*, 752–766. <https://doi.org/10.21547/jss.787779>

Κονδύλης, Η., Ταραντίλης, Φ., Σερέτης, Σ., & Μπένος, Α. (2021). Η επιδημία του Covid-19 στην Ελλάδα: Μία κριτική αποτίμηση των πολιτικών αντιμετώπισής της. Στο Η. Κονδύλης & Α. Μπένος (Επιμ.), COVID-19. Πανδημία και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία (σ. 31-54). Εκδόσεις Τόπος.

Κονταξάκης, Β. Π., Κόλλιας, Κ. Θ., & Χαβάκη-Κονταξάκη, Μ. Ι. (2008). Πρώιμες ψυχωσικές εκδηλώσεις: Σημεία, συμπτώματα & παρεμβάσεις. Εκδόσεις Βήτα.

- Κοντιάδης, Ξ. (2020). Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα: Ο κόσμος μετά τον Covid-19. Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε.
- Kring, A. M., Davison, G. C., Neale, J. M., & Johnson, S. L. (2010). Ψυχοπαθολογία. Εκδόσεις Gutenberg.
- Λαγουτάρη, Π. (2021). Ψυχολογικές επιπτώσεις στον πληθυσμό λόγο της πανδημίας Covid-19 [Μεταπτυχιακή διατριβή, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο]. <https://apothesis.eap.gr/handle/repo/51118>
- Lal, S., Abdel-Baki, A., & Lee, H. (2022). Telepsychiatry services during COVID-19: A cross-sectional survey on the experiences and perspectives of young adults with first-episode psychosis. *Early Intervention in Psychiatry*, 17(4), 368–377. <https://doi.org/10.1111/eip.13332>
- Μαλλιώρα, Σ. (2023). Πρόδρομα συμπτώματα ψύχωσης και προτάσεις διαχείρισης τους [Μεταπτυχιακή διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης]. https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/16617/1/MallioraS_2023.pdf
- Μάνος, Ν. (1997). Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής. Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών.
- Messina, A., & Signorelli, M. S. (2023). COVID-19 associated psychosis. *Industrial Psychiatry Journal*, 32(2), 215–221. https://doi.org/10.4103/ipj.ipj_27_23
- Mork, E., Aminoff, S. R., Barrett, E. A., Simonsen, C., Hegelstad, W., Lagerberg, T. V., Melle, I., & Romm, K. L. (2022). COVID-19 lockdown—who cares? The first lockdown from the perspective of relatives of people with severe mental illness. *BMC Public Health*, 22(1), 1104. <https://doi.org/10.1186/s12889-022-13458-5>
- Moudatsou, M., Koukouli, S., Palioka, E., Pattakou, G., Teleme, P., Fasoi, G., Kaba, E., & Stavropoulou, A. (2021). Caring for patients with psychosis: Mental health professionals' views on informal caregivers' needs. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(6), 2964. <https://doi.org/10.3390/ijerph18062964>
- Moudatsou, M., Stavropoulou, A., Rovithis, M., & Koukouli, S. (2023). Views and challenges of COVID-19 vaccination in the primary health care sector: A qualitative study. *Vaccines*, 11(4), 803. <https://doi.org/10.3390/vaccines11040803>
- Moudatsou, M., Stavropoulou, A., Rovithis, M., & Koukouli, S. (2024). Evaluation of online counseling through the working experiences of mental health therapists

amidst the COVID-19 pandemic. *Healthcare*, 12(4), 495.
<https://doi.org/10.3390/healthcare12040495>

Newby, P. (2019). Μέθοδοι έρευνας στην εκπαίδευση. Εκδόσεις Πεδίο.

Okafor, A. J., & Monahan, M. (2023). Effectiveness of psychoeducation on burden among family caregivers of adults with schizophrenia: A systematic review and meta-analysis. *Nursing Research and Practice*, 2023, 2167096.
<https://doi.org/10.1155/2023/2167096>

Penington, E., Lennox, B., Geulayov, G., Hawton, K., & Tsiachristas, A. (2022). The early impact of the COVID-19 pandemic on patients with severe mental illness: An interrupted time-series study in South-East England. *European Psychiatry*, 65(1), e31. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2022.22>

Piras, S., Casu, G., Casu, M. A., Orrù, A., Ruiu, S., Pilleri, A., Manca, G., & Marchese, G. (2014). Prediction and prevention of the first psychotic episode: New directions and opportunities. *Therapeutics and Clinical Risk Management*, 10, 241–253.
<https://doi.org/10.2147/TCRM.S55770>

Ruggeri, M., Lasalvia, A., Santonastaso, P., Pileggi, F., Leuci, E., Miceli, M., Scarone, S., Torresani, S., Tosato, S., De Santi, K., Cristofalo, D., Comacchio, C., Tomassi, S., Cremonese, C., Fioritti, A., Patelli, G., Bonetto, C., & GET UP Group. (2017). Family burden, emotional distress and service satisfaction in first episode psychosis: Data from the GET UP trial. *Frontiers in Psychology*, 8, 721.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00721>

Sanchez-Alonso, S., Ovejero, S., Barrigon, M. L., & Baca-Garcia, E. (2020). Psychotic relapse from COVID-19 quarantine: A case report. *Psychiatry Research*, 290, 113114. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113114>

Σικελιανού, Δ. (2010). Κλινική ψυχοπαθολογία ενηλίκων. Εκδόσεις Διόνικος.

Stralin, P., & Hetta, J. (2019). First episode psychosis and comorbid ADHD, autism and intellectual disability. *European Psychiatry*, 55, 18–22.
<https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2018.09.007>

Szmulewicz, A. G., Benson, N. M., Hsu, J., Hernán, M. A., & Öngür, D. (2021). Effects of COVID-19 pandemic on mental health outcomes in a cohort of early psychosis patients. *Early Intervention in Psychiatry*, 15(6), 1799–1802.
<https://doi.org/10.1111/eip.13113>

Wood, L., Constant, C., & Byrne, A. (2021). Exploring the experience of acute inpatient mental health care from the perspective of family and carers of people experiencing psychosis: A qualitative thematic analysis study conducted during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Mental Health Nursing*, 30(6), 1620–1629. <https://doi.org/10.1111/inm.12915>

Δικτυογραφία

Εθνική εκστρατεία εμβολιασμού. (n.d.). Γενικές πληροφορίες | Εμβολιασμός COVID-19. Retrieved from <https://www.emvolio.gov.gr>

Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας. (2020a). Covid-19 - Οδηγίες. Retrieved from <https://www.eody.gov.gr>

Ελληνικό Διαδημοτικό Δίκτυο Υγιών Πόλεων. (2016). Διαμόρφωση πολιτικής για την ψυχική υγεία από ομάδα εργασίας. Retrieved from https://www.eddyppy.gr/diamorfosi_politikis_gia_tin_psyhiki_ygeia_apo_omada_ergasias.pdf

Υπουργείο Υγείας. (2020). Επικαιροποίηση των μέτρων πρόληψης για την προστασία της δημόσιας υγείας και αντιμετώπισης κρουσμάτων ασθενών με κορονοϊό στις Μονάδες Ψυχικής Υγείας της χώρας (Γ3α,β/Γ.Π.οικ. 55378/09-09-2020). Τμήμα Α, Β. Retrieved from <https://www.moh.gov.gr/articles/health/domes-kai-drases-gia-thn-ygeia/c312-psykhik-ygeia/8010-4h-epikairoioihsh-twn-metrwn-prolhpshts-gia-thn-prostasia-ths-dhmosias-ygeias-kai-antimetwpshts-kroysmatwn-asthenwn-me-koronaio-stis-monades-psykhikhs-ygeias-ths-xwras?fdl=18415>

Νομοθεσία

Νόμος 4682/2020, άρθρο 2, παρ. 2, Κατεπείγοντα μέτρα αποφυγής και περιορισμού της διάδοσης κορονοϊού, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ 76/Α'/03-4-2020).

Covid-19 and patients with psychosis: What are the views of mental health professionals on the changes and problems created?

Giannaraki Iliana¹, Koukouli Sofia², Mimarakis Dimitrios³, Moudatsou Maria⁴

¹ Social Worker, Department of Social Work HMU, Master's Program Candidate Psychotherapy: Theoretical Frameworks, Clinical Applications and Comparative Approaches

² Associate Professor in Social Policy, Department of Social Work, Laboratory of Interdisciplinary Approaches to the enhancement of Quality of Life, Agri-Food and Life Sciences Institute, HMU

³ Social Worker MPH, PhD, School of Medicine, University of Crete, Post Doc, Department of Social Work, HMU, Laboratory of Interdisciplinary Approaches to the enhancement of Quality of Life HMU, Social Work Department in Pammakaristos Hospital

⁴ Assistant Professor in Social Work, Department of Social Work, Laboratory of Interdisciplinary Approaches to the enhancement of Quality of Life, Agri-Food and Life Sciences Institute, HMU

ABSTRACT

The aim of this article is to investigate the opinions of mental health professionals, regarding both the changes and the problems created in the lives of patients with psychosis and their families, during the Covid-19 pandemic. In more detail, the changes and problems of patients with psychosis and their families, the existing social policy for these patients and their families and the proposals for the future were studied. Qualitative research was conducted using semi-structured interviews. Our study included ten mental health practitioners. Easy sampling was used in the sample selection. The ELMEPA Department of Social Work has approved the project. The findings revealed that the Covid-19 epidemic had an impact on the daily lives of people with psychosis. Their condition relapsed, and their symptoms worsened. At the same time, they felt a lot of loneliness and had to adjust the way they approached their treatment. Their families suffered financially, materially, socially and psychologically. Although there were procedures to deal with Covid 19, the needs produced by patients with psychosis and their families were not satisfied.

Key-words: psychosis, psychosis and Covid-19, patients with psychosis, mental health professionals, psychotic disorders

Correspondence: Iliana Giannaraki, ilianagiannaraki@gmail.com

The Role of Animals in Depressive Symptoms and Loneliness in Older Adults: A Mixed-Methods Systematic Review

Antony Salachas¹, Manolis Mentis²

¹ Final-Year Undergraduate Student, Department of Educational Sciences and Social Work, University of Patras, Greece

² Assistant Professor, Department of Educational Sciences and Social Work, University of Patras, Greece

ABSTRACT

Demographic ageing, the challenges of active ageing, and increasing rates of depressive symptoms and loneliness among older adults, are challenging experts to discover innovative forms of support for older people. A proposal with promising results that concerns modern international literature is the role of animals. The main purpose of this review is to examine the role of animals in depressive symptoms and loneliness among older adults using a mixed methods systematic design. This paper follows the PRISMA (2020) guidelines and checklist for systematic reviews. A literature search was conducted for relevant English research articles from 2019 until 03/29/2024 in international multi-disciplinary databases (PubMed, Scopus, ScienceDirect) which provided information on the subject reviewed. The selection and screening of articles was made using the PRISMA (2020) flow chart guidelines for systematic reviews. For the quality assessment of the included studies the Mixed Methods Appraisal Tool was used (MMAT). By following this process, 856 articles emerged across all databases, from which, after removing duplicates and screening the title and abstract, 13 remained. Out of the 13 articles that formed the main body of the review, 5 were qualitative studies and 8 quantitative. Even though some mixed results emerged from the analysis, specifically regarding pet ownership and depressive symptoms which require further research, in most cases, animals play a crucial role in alleviating depressive symptoms and reducing loneliness in older adults. This research suggests more opportunities for new practical applications in the future, even outside the care facility environment.

Key-words: Animals, Older Adults, Depressive Symptoms, Loneliness, Systematic Review

Correspondence: Antony Salachas, antonysalachas@gmail.com

Introduction

Demographic ageing is a rising phenomenon that experts have discerned since the late 20th century. In the period between 2004 and 2014, the percentage of people who were 65 years old and over greatly surpassed 30% in a lot of USA states (Administration on Aging, 2016). While looking at the rest of the world, the worldwide percentage of older adults (60+) is expected to reach 21% (2 billion) by the year 2050 (UNDESA, 2013). As years go by, the modern world accepts this new reality and tries to cover the special needs of that population.

As demographic aging becomes a significant phenomenon, so does the increasing need for mental health support in older populations. According to the Institute of Medicine (2012), more than 8,6 million Americans aged 65 and older suffer from some type of mental illness. One of the most prevalent is depression (Reynoldset al., 2015). Depression is “a common and serious mental disorder that negatively affects how you feel, think, act, and perceive the world” (American Psychiatric Association, 2024), ranging between 4% and 7% in older populations (Reynolds et al., 2015). However, this percentage may be greater due to the difficulty in diagnosing older adults (Akincigil et al., 2011; Federal Interagency Forum, 2016; Institute of Medicine, 2012). Depression symptomatology typically includes fatigue, sadness, feelings of emptiness, excessive or insufficient sleep, and a loss of interest or pleasure in daily activities(American Psychiatric Association, 2024).

In addition, loneliness is a significant issue among older adults due to its severe repercussions on mortality and well-being (Holt-Lunstad et al., 2015; Leigh-Hunt et al., 2017). Furthermore, it is strongly linked to depression, serving as an important factor in the mental health of older populations (Chou & Chi, 2005). Loneliness is “an affective and cognitive discomfort or uneasiness from being or perceiving oneself to be alone or otherwise solitary” (American Psychological Association, 2024). Hawkley and Cacioppo (2013), defined loneliness as the perceived social isolation that can make people feel threatened in social scenarios. This perception creates cognitive biases, which in turn reduce social interactions. Thus, it is more about feeling disconnected from social interactions, even in the presence of others.

The bottom line is that demographic ageing, mental health issues and loneliness among older adults, create an environment that requires the focus of more clinicians and researchers. This article aims to provide an in-depth review of a very specific innovative form of support for older adults which is animal interactions. The studies reviewed refer to older adults residing either in the community or in care facilities. For older adults living in care facilities, the findings relate to Animal Assisted Interventions (AAI) that use trained dogs. Animal Assisted Interventions can be defined as a planned and systematic approach that deliberately integrates animals into health, education, and human services (such as social work) with the aim of achieving therapeutic benefits for individuals (Jegatheesan et al., 2014). In contrast, for community-dwelling older adults, the findings relate to Pet Ownership as a form of support.

As highlighted in past reviews, both types of human-animal interactions have been noticed to reduce depressive (Hughes et al., 2020), among other, symptoms and loneliness in older populations (Gee &Mueller, 2019). On the other hand, some of the results are inconclusive and require further research (Cherniack, E. P. &Cherniack, A. R., 2014). Moreover, pet ownership may play a crucial role in understanding and providing support for older adults, as they face various challenges associated with maintaining it (Anderson et al., 2015). However, this field of research is promising, and it may rise new practical pathways to support older populations in both clinical and non-clinical settings (Hoy-Gerlach et al., 2019; Rauktis & Hoy-Gerlach, 2020).

Most recent systematic review papers have provided insights into either Animal Assisted Interventions or pet ownership, but not both (Batubara et al., 2022; Marks &McVilly, 2020; Maurice et al., 2022; Reniers et al., 2023). Others have focused on reviewing either qualitative or quantitative data (Batubara et al., 2022; Chen et al., 2022; Hughes et al., 2020; Reniers et al., 2023). Even those employing a mixed-methods design did not include data on both Animal Assisted Interventions and pet ownership (Marks &McVilly, 2020; Maurice et al., 2022).

For that reason, this review will adopt a mixed-methods approach that incorporates studies on both Animal Assisted Interventions and pet ownership. A mixed-methods approach is a process in which researchers combine both qualitative and quantitative data to achieve a more comprehensive understanding of a topic by integrating statistical trends with in-depth insights (Crosswell & Clark, 2017). In this context, the role of animals in depressive symptoms and loneliness in older adults will be examined. This perspective forms the foundation of the research problem.

The main purpose of this paper is to analyze the latest information (2019-2024) on depressive symptoms and loneliness associated with either pet ownership (for community-dwelling older adults) or Animal Assisted Interventions (for older adults in care facilities). The systematic mixed-methods design and the relationship between these types of animal support, and their different target populations, can offer a far broader approach to this review, while also yielding clearer conclusions.

Methods Of Review

A single reviewer conducted this review using the PRISMA (2020) guidelines and checklist for systematic reviews (see Figure 1). However, a specialist in the field cross-checked and validated every step of the process (including the inclusion and exclusion criteria, search strategy, study selection, data extraction, quality assessment, and result synthesis and interpretation) to ensure objectivity and accuracy.

The Department of Educational Sciences and Social Work (University of Patras, Greece) ethically approved this research (protocol number: 2817). A systematic approach was deemed necessary in the present study due to the importance of deriving more reliable conclusions. Systematic reviews involve a detailed and comprehensive plan and search strategy derived a priori, with the goal of reducing bias by identifying, appraising, and synthesizing all relevant studies on a particular topic (Uman, 2011). This type of review typically consists of seven main stages which for the current paper are the following (Aromataris & Pearson, 2014; Uman, 2011).

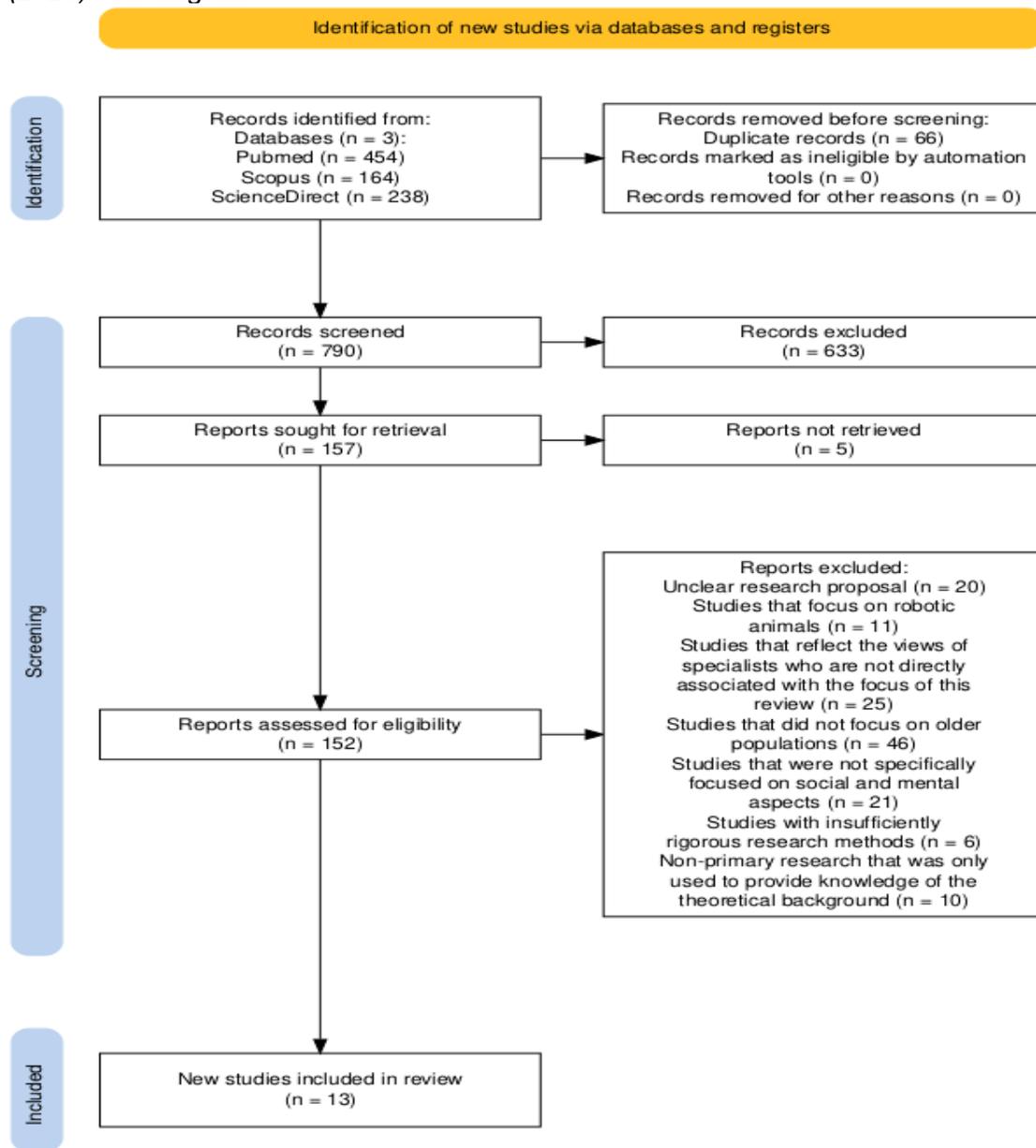
Stage 1: Identifying review questions

This systematic review focuses on examining the following review questions:

- (1) What is the role of pet ownership in depressive symptoms and loneliness in older adults?
- (2) What is the role of Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults?
- (3) What are the differences in the roles of pet ownership and Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults?

These review questions were framed using the PICO framework, focusing on the Population (e.g., older adults), the Intervention (e.g., pet ownership and Animal Assisted Interventions), the Comparison (if applicable), and the Outcome (e.g., depressive symptoms and loneliness).

Figure 1
Prisma (2020) flow diagram

Stage 2: Inclusion and exclusion criteria

The primary inclusion criteria for this review included studies focusing on the population of older adults aged 60 and above, provided they addressed outcomes related to depressive symptoms and loneliness as defined in the Introduction. Exposure conditions had to involve animals in either Animal Assisted Intervention or pet ownership settings. Only articles published in English from 2019 onward were considered, with various methodologies considered, including both qualitative and quantitative designs.

Also, the exclusion criteria included conditions or states that did not directly address outcomes about the mental and social aspects of older adults, robot animal exposures, non-peer-reviewed articles, and non-primary research such as reviews or meta-analyses.

A broad scope was deemed necessary to provide answers to the research questions comprehensively. These criteria aimed to maintain the review's scope broad, aligning with the study's design.

Stage 3: Search strategy

A literature search was performed for relevant English language research articles published from 2019 through 03/29/2024 for this systematic review. For the reviewed subject, information was drawn from three international multi-disciplinary databases: PubMed, Scopus, and ScienceDirect. These databases were chosen because they fell into the scope of this review and provided mostly unrestricted access. The main limitation strategy for articles was the advanced search bar available in each database, using Boolean operators such as "AND", "OR".

Prior to this review, a more general search was performed to identify relevant terms, from which the most common signifiers for each category were drawn. Thus, a list of search terms was built, comprising three main categories: the animal signifiers, the older adult signifiers, the topic signifiers (see Table 1). This strategy provided 294 Boolean search algorithms. Those algorithms were used across the three Databases: PubMed, Scopus, ScienceDirect.

Table 1

Animal Signifier	AND	Older Adult Signifier	AND	Topic Signifier
"Animal"	OR	"Elderly"	OR	"(Mental) health"
"Pet"		"Older adults"		"Social isolation"
"Dog"		"Late life"		"Depression"
"Support animal/pet"		"Aged care"		"Dementia"
"Assistance animal"		"Geriatric"		"Loneliness"
"Companion animal"		"Old age"		"Social support"
		"Aging/Ageing"		"Well-being"

Search term algorithms

Stage 4: Selection

The screening and selection were conducted using the PRISMA (2020) flow chart guidelines for systematic reviews. After removing duplicates, articles remained for screening. Titles and abstracts were then screened for relevance. The relevance of each article was evaluated using a checklist developed using the inclusion criteria described earlier. After that, a full-text screening was conducted to ensure eligibility. Reasons for exclusion at this stage (e.g. methodological flaws and failure to address the research questions) can be found in Figure 1.

Stage 5: Data extraction

Data from selected studies were grouped into types: qualitative data or quantitative data (see Tables 2 and 3). Only information about the questions of this review was extracted. For each of the quantitative

Table 2
Characteristics of the quantitative studies included in this review

First Author (year)	Country	Design	Participants and age ($\bar{x}$ per group or total)	Exposure group	Comparative group	Outcome measures of interest	Key results (effect size)
Opdebeeck (2021)	U.K.	Longitudinal cohort study	Community dwelling dementia patients ($n=1,542$), age=43–98 (76.35)	Pet owners ($n=467$)	Non-pet owners ($n=1,075$)	DJG-6, GDS-10	Dog owners involved in the dog's care have a 35% lower chance of loneliness than non-owners ($n=1,397$; $p=.018$). Pet owners not involved in its care were 1.8 times more likely to be depressed than non-owners ($n=1,445$; $p=.004$) and dog owners not involved in its care were 2.2 times more likely to be depressed than non-owners ($n=1,444$; $p=.003$).
Lu (2023)	China	Cross-sectional study	Community dwelling older adults ($n=2,200$), age=60-92 (69.34)	Pet owners ($n=879$)	Not Applicable	UCLA (ULS-6)	The single threshold effect of pet-owner relationships can alleviate the negative effect of loneliness ($n=879$; $p=.000$).
Baek (2020)	Korea	Nonequivalent control group pretest and post-test study	Dementia patients in care facilities ($n=28$), age= (82.1/82.3)	8-week DAT group ($n=14$)	8-week control group ($n=14$)	CSDD	AAT reduced the depressive symptoms in the intervention group ($n=14$; $p<.01$).
Ambrosi (2019)	Italy	Randomized control study	Older adults in care facilities ($n=31$), age=65-90 (85/88)	10-week DAT group ($n=17$)	10-week control group ($n=14$)	GDS-15	A decrease of 33.5% was noted in GDS-15 score after DAT ($n=17$; $p=.000007$).
Carr (2021)	U.S.A.	Longitudinal study	Community dwelling older adults ($n=466$), age=60-92 (69.43)	Not explicitly specified	Not Applicable	UCLA	Individuals who faced significant social consequences from COVID-19 experienced notable increases in loneliness, however, those who walked their dogs at least once a day were able to avoid such increases ($p<.05$).

Table 2 (continued)

First Author (year)	Country	Design	Participants and age ($\bar{x}$ per group or total)	Exposure group	Comparative group	Outcome measures of interest	Key results (effect size)
Vegue Parra (2021)	Spain	Experimental randomized controlled clinical trial	Dementia patients in C.F. ($n = 334$), age=65+	32-week DAT group ($n=171$)	32-week control group ($n=163$)	CSDD	There was a significant improvement in depressive scores (intermediate evaluation $p=.000$; final evaluation $p=.00$). Those diagnosed with depression show a greater improvement ($p= .022$).
Sharpley (2020)	U.K.	Longitudinal cohort study	Community dwelling older adults ($n=7,617$), age=55-77 (65)	Pet owners ($n=2,575$)	Non-pet owners ($n=5,042$)	CES-D	An increase of one symptom in the total CES-D score was associated with a 7% higher likelihood of dog ownership compared to having no pet ($p<.001$).
Fernandes (2024)	Portugal	Cross-sectional correlational study	Community dwelling older adults ($n=250$), age= (73.9)	Pet owners ($n=130$)	Non-pet owners ($n=120$)	GDS-4, SIS, S.P.o.L, LSNS-6, ESSS	Depressive symptoms were 1.4 times more common in pet owners ($p=.032$). No other significant results were found.

*Note. $\bar{x}$ = sample mean; n = sample size; DJG-6 = De Jong Gierveld Scale (6-item); GDS-10 = Geriatric Depression Scale (10-item); p = statistical significance; UCLA (ULS-6) = The Chinese version of the University of Los Angeles (UCLA) Loneliness Scale Short-form (ULS-6); DAT = Dog Assisted Therapy; CSDD = Cornell Scale for Depression in Dementia; GDS-15 = Geriatric Depression Scale (15-item); ISEL-12 = Interpersonal Support Evaluation List-12 item; CES-D = Epidemiologic Studies Depression Scale; GDS-4 = Geriatric Depression Scale (4-item); SIS = Social Isolation Scale; SPoL = Self-Perception of Loneliness (a single question); LSNS-6 = Lubben's Brief Social Network Scale (6-item); ESSS = Satisfaction with Social Support Scale.

Table 3
Characteristics of the qualitative studies included in this review

First Author (year)	Country	Methods	Participants and age	Key themes of interest	Key positive impacts	Key negative impacts
Janevic (2020)	U.S.A.	Thematic analysis	Community dwelling older adult pet owners (n=25), age=70+	Mood management; Social activation	Mood boost, less loneliness, love, support, sense of purpose. Social activity, social relationships.	Finding care for the pet if the owner is unable to, pet health, pet related costs.
Hui Gan (2020)	Australia	Descriptive phenomenological approach	Community dwelling older adult pet owners (n=14), age=65+	Feelings of comfort and safety; Social inclusion and participation	Better mood, unconditional love, less feeling of loneliness. Pets can help in the creation and maintenance of social networks, while also assigning active roles to their owner.	Pet loss, financial and personal sacrifices.
Cryer (2021)	Australia	Descriptive approach (thematic analysis)	Community dwelling older adult pet owners (n=14), age=65+	Attachment; Support; Social isolation	Pet attachment helps older adults cope with daily struggles. They give them a reason to get up from bed. Pets and PSP providers serve as companions. They don't need to worry about their pet's health due to the PSP providers. PSP providers keep them in touch with the outside world. Dog walking creates social networks.	-----
Jain (2021)	U.K.	Post-intervention focus groups design	Older adult DAI participants in care facilities (n=54), age=57-100	DAI benefits; Role and meaning of dog interactions; Social interactions facilitated and supported by DAI	Socialization, emotional stimulation. They trigger social interactions and uplift mood. DAI brings closer residents and staff. Dogs are a topic of conversation between residents, staff and also their relatives.	Care staff raised concerns about safety and hygiene. Not all residents were dog friendly.
Pérez-Sáez (2019)	Spain	Single-case experimental design	Older adult DAT participants in care facilities (n=3), age=50-83	Social-behavioral aspects; Emotional aspects	Socialization and prosocial behaviors, dogs facilitate social connections. Increased positive emotions, no changes in negative.	-----

*Note. n = sample size; DAI = Dog Assisted Intervention; DAT = Dog Assisted Therapy.

studies reviewed, the following information was extracted: authors, year of publication, country, participant details (including age), study design, exposure group, comparative group (if any), outcome measures of interest for the review, and key results, including effect size (see Table 2). Conversely, for each qualitative study reviewed, the following information were extracted: authors, year of publication, participant details, including age, study methodology, key themes of interest, key positive and negative impacts (see Table 3).

Stage 6: Study quality

To assess the quality of the studies reviewed, the Mixed Methods Appraisal Tool (MAAT) was used (Hong et al., 2018). This tool is mostly designed for researchers applying mixed-method review designs. Previous studies have shown strong agreement among reviewers when utilizing this tool (Pace et al., 2012).

First, in order for a study to be eligible for the assessment, two screening questions have to be answered: (1) are the research questions clear? and (2) do the data collected address the research questions? Then, depending on the study's design, five key criteria are used for its evaluation and the reviewer can select from three different responses: (1) "Yes", (2) "No", and (3) "Can't Tell" (Hong et al., 2018).

Stage 7: Analyse and interpret results

As mentioned, the reviews questions and aim dictate the use of a wide range of research designs. Thus, given the heterogeneity of the articles reviewed, a narrative synthesis approach was used to integrate the findings from both qualitative and quantitative studies (Popay et al., 2006).

In contrast to meta-analysis, narrative synthesis relies more on words and text to explain the findings rather than statistical data (Popay et al., 2006). In this context, following the review questions, the findings were categorized by the type of intervention (e.g., Animal Assisted Interventions and pet ownership) in order to identify common patterns and areas of discrepancy. The missing data were not taken into account, as they were not deemed necessary for the scope of this review and are reported in Tables 2 and 3.

Narrative synthesis and results of the review

Study selection

The combined search yielded 856 articles across all databases. After removing duplicates and screening the title, abstract, and full-text, 13 remained. These 13 articles met the inclusion criteria, addressed the reviews questions, and thus formed the main body of the review. The Prisma flow chart diagram (see Figure 1) provides a detailed summary of the screening and selection process.

General characteristics of the studies

A summary of the data extracted can be found in Table 2 and Table 3. The studies included in this review come from various countries around the world (U.K., China, Spain, Portugal, Korea, Italy, U.S.A., Australia). The most common country is U.K. (23.07%), followed by Australia (15.38%), Spain (15.38%), and U.S.A. (15.38%).

Various methodological designs and outcome measures were used by the reviewed studies (see Tables 2 and 3). The most prevalent measures were variations of the Geriatric Depression

Scale (GDS; Almeida, O. P., & Almeida, S. A., 1999; Santos et al., 2019; Yesavage et al., 1983) which were used in three (27.27%) out of 11 studies on depressive symptoms. Following GDS, UCLA Loneliness Scale (Russell et al., 1978; Zhou et al., 2012) and Cornell Scale for Depression in Dementia (CSDD; Alexopoulos et al., 1988) were each used twice, for studies on loneliness and depressive symptoms, respectively. Tables 2 and 3 provide a detailed showcase of the outcome measures used. Additionally, of the 13 studies, eight (61.54%) followed a quantitative approach (see Table 2), involving a total of 12,468 participants, while five (38.46%) were qualitative, involving 110 participants (see Table 3).

Nine studies (69%) provided insights on loneliness, and 11 studies (84%) focused on depressive symptomatology. Among the studies investigating the role of animals on loneliness, eight (88.88%) reported mostly positive outcomes, while one (11.1%) reported non-significant results. Regarding the effects of animals on depressive symptoms (e.g., persistent sadness, loss of interest in activities, fatigue, feelings of hopelessness, sleep disturbances, reduced ability to cope with daily struggles, and difficulty getting out of bed), seven studies (63.63%) reported positive outcomes, three (27.27%) reported negative outcomes, and one (9.09%) reported equivocal findings.

The role of pet ownership in depressive symptoms and loneliness

A total of eight studies (61.54%) addressed the first research question “What is the role of pet ownership in depressive symptoms and loneliness in older adults?” (Carr et al., 2021; Cryer et al., 2021; Fernandes et al., 2024; Hui Gan et al., 2020; Janevic et al., 2020; Lu et al., 2023; Opdebeeck et al., 2021; Sharpley et al., 2020). Specifically, seven studies (53.8%) provided insights into loneliness and six (46.2%) into depressive-related symptoms (see Tables 2 and 3).

Regarding loneliness, six (85.71%) out of the seven studies reported positive outcomes (Carr et al., 2021; Cryer et al., 2021; Hui Gan et al., 2020; Janevic et al., 2020; Lu et al., 2023; Opdebeeck et al., 2021), while one study (14.28%) reported non-significant results (Fernandes et al., 2024). Notably, four (57.14%) of the studies with positive outcomes indicated that the effect of pets on loneliness can be influenced by the pet-owner relationship (e.g., dog walking, involvement in pet care, pet attachment; Carr et al., 2021; Cryer et al., 2021; Lu et al., 2023; Opdebeeck et al., 2021).

In contrast, of the six studies on depressive-related symptoms, three (50%) reported negative outcomes (Opdebeeck et al., 2021; Sharpley et al., 2020; Fernandes et al., 2024), two (33.33%) positive (Cryer et al., 2021; Hui Gan et al., 2020), and one (16.67%) found mixed results (Janevic et al., 2020). All negative findings were associated with quantitative research methods.

The role of Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness

A total of five studies (38.46%) addressed the second research question “What is the role of Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults?” (Ambrosi et al., 2019; Baek et al., 2020; Jain et al., 2021; Pérez-Sáez et al., 2020; Vegue Parra et al., 2021). In particular, two (40%) of these studies provided insights into loneliness and five (100%) into depressive-related symptoms (see Tables 2 and 3). Concerning loneliness, the outcomes for loneliness-related symptoms were positive (Jain et al., 2021; Pérez-Sáez et al., 2019). As for depressive-related symptoms, no negative outcomes were reported (Ambrosi et al., 2019; Baek et al., 2020; Jain et al., 2021; Pérez-Sáez et al., 2019; Vegue Parra et al., 2021). All of the studies on Animal Assisted Intervention employed dogs as the intervention.

The differences in the roles of pet ownership and Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults

All 13 studies included in the review provided insights into the third research question “What are the differences in the roles of pet ownership and Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults?” (Ambrosi et al., 2019; Baek et al., 2020; Carr et al., 2021; Cryer et al., 2021; Fernandes et al., 2024; Hui Gan et al., 2020; Jain et al., 2021; Janevic et al., 2020; Lu et al., 2023; Opdebeeck et al., 2021; Parra et al., 2021; Pérez-Sáez et al., 2019; Sharpley et al., 2020). When comparing Animal Assisted Interventions and pet ownership based on their findings, most studies (88.88%) examining loneliness-related symptoms reported positive outcomes (Carr et al., 2021; Cryer et al., 2021; Fernandes et al., 2024; Hui Gan et al., 2020; Jain et al., 2021; Lu et al., 2023; Opdebeeck et al., 2021; Pérez-Sáez et al., 2019;), except for one (11.1%) with mixed results (Janevic et al., 2020).

However, findings from the eleven studies on depressive symptoms were more complex and inconsistent. The total amount of positive outcome studies was seven (63.64%), while three (27.27%) reported negative outcomes, and one (9.09%) mixed results (see Tables 2 and 3). For pet ownership, only two (33.33%) of the six studies reported exclusively positive results (Cryer et al., 2021; Hui Gan et al., 2020). In contrast, all five Animal Assisted Intervention studies (100%) on depressive symptoms came back positive (Ambrosi et al., 2019; Baek et al., 2020; Jain et al., 2021; Pérez-Sáez et al., 2019; Vegue Parra et al., 2021).

Quality assessment of the included studies

A summary of the results from the Mixed Methods Appraisal Tool can be seen in Table 4. All qualitative studies received a score of 5 out of 5. The one quantitative descriptive study received a score of 3 out of 5. Additionally, the two randomised control trials got a score of 3 out of 5 and 4 out of 5. Lastly, four quantitative non-randomised studies got a score of 5 out of 5 and one got a score of 4 out of 5. Overall, all studies achieved at least a 3 out of 5 quality score.

Discussion

This review presents promising findings regarding the role of animals in mitigating depressive symptoms and loneliness among older populations. The mixed-methods design and broad scope of the review contributed to valuable insights in the field of human-animal interaction research. However, some of the results are mixed, reflecting the complexity of this area of study. Future researchers can build upon this complexity to develop new methodologies and theoretical frameworks. Although the findings suggest a need for further research, this field holds significant potential for practical applications.

In relation to the first research question “What is the role of pet ownership in depressive symptoms and loneliness in older adults?”, the results suggest that pet ownership may reduce loneliness in older adults, aligning with previous studies (Gee & Mueller, 2019; Reniers et al., 2023). The reduction in loneliness seemed to be influenced by the nature of the human-animal relationship, including factors such as dog walking, involvement in pet care, and pet attachment (Carr et al., 2021; Cryer et al., 2021; Lu et al., 2023; Opdebeeck et al., 2021). Carr et al. (2021) found that individuals who walked their dogs at least once a day were able to prevent the significant increase in loneliness caused by the social consequences of COVID-19. In particular, dog walking can enhance the social aspects of older adults by facilitating the formation of new social relationships (Reniers et al., 2023). Additionally, Opdebeeck et al. (2021) found that dog owners involved in the dog’s care are 35% less likely to experience loneliness than non-dog owners.

In contrast, Fernandes et al. (2024) pointed out that those taking care of a pet had no significant differences in feelings of loneliness compared to those who did not. However, this could be attributed to the presence of protective factors (e.g., 65.6% were married and 59.6% were cohabiting; Fernandes et al., 2024) that are able to reduce the negative feelings of loneliness (Dahlberg et al., 2021).

Nevertheless, the importance of the human-animal relationship and its effects on loneliness is consistent across previous studies (Krause-Parello, 2008; Krause-Parello et al., 2019). Additionally, it should be noted that pet ownership is a common way for people, especially women, to alleviate the subjective feeling of loneliness (Pikhartova et al., 2014).

Table 4
Results of the Mixed Methods Appraisal Tool

Study Reviewed	Research						Summary
	Design	QA1	QA2	QA3	QA4	QA5	
Opdebeeck (2021)	QNRS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Lu (2023)	QNRS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Baek (2020)	QNRS	Y	Y	Y	CT	Y	4/5
Ambrosi (2019)	QRCT	CT	Y	Y	N	Y	3/5
Carr (2021)	QNRS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Vegue Parra (2021)	QRCT	CT	Y	Y	Y	Y	4/5
Sharpley (2020)	QNRS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Fernandes (2024)	QDS	CT	Y	Y	CT	Y	3/5
Janevic (2020)	QS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Hui Gan (2020)	QS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Cryer (2021)	QS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Jain (2021)	QS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5
Pérez-Sáez (2019)	QS	Y	Y	Y	Y	Y	5/5

*Note. QA = Quality Assessment; QNRS = Quantitative Non-Randomized Study; Y = Yes; CT = Can't Tell; QRCT = Quantitative Randomized Controlled Trail; N = No; QDS = Quantitative Descriptive Study; QS = Qualitative Study.

Regarding depressive symptoms, this review reported mixed results, aligning with previous research (Gee & Mueller, 2019; Maurice et al., 2022). The impact of the pet-owner relationship seemed to be variable of interest once again. Opdebeeck et al. (2021) found that pet owners who were not actively involved in their pet's care were 1.8 times more likely to experience depression

compared to non-pet owners, and dog owners with limited involvement in their pet's care were 2.2 times more likely to be depressed than non-dog owners. These findings align with previous research (Branson et al., 1989). Nonetheless, limited data is available on pet-owner relationship and depressive symptoms in older adults, and further research is needed.

Moreover, two out of six studies found that depressive symptoms are more common in pet owners (Fernandes et al., 2024; Sharpley et al., 2020). This might not directly suggest that pets cause depressive symptoms but rather that those with depressive symptoms tend to attain pets as a way to alleviate their negative feelings (Mueller et al., 2018). However, this requires further research, with a mixed methods design that could address these inconsistencies. In contrast, Janevic et al. (2020) reported that while pets can improve mood and provide a sense of purpose in older adults, the negative impacts are typically related to pet health, costs, and care.

All of these negative outcomes on depressive symptoms were associated with quantitative research methods (see Tables 2 and 3). These findings can be interpreted through the ability of qualitative research methods to reveal human behaviour and emotion at a deeper level (Foley & Timonen, 2015), or they may reflect differences in how depressive symptoms are measured across different methodologies, further emphasizing the need for additional research in this area.

In relation to the second research question “What is the role of Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults?”, this review concludes that Animal Assisted Interventions can help alleviate the negative effects of depressive symptoms and loneliness in older adults living in care facilities. These results corroborate previous research (Batubara et al., 2022; Gee & Mueller, 2019). Moreover, all studies on Animal Assisted Interventions involved dogs, likely because dogs are the species most commonly used in Animal Assisted Interventions due to their ease of training, availability, and suitability for the role (Glenk & Foltin, 2021).

Lastly, regarding the third research question, “What are the differences in the roles of pet ownership and Animal Assisted Interventions in depressive symptoms and loneliness in older adults?”, a distinction was observed between pet ownership and Animal Assisted Interventions in terms of depressive symptoms. As mentioned, some of these inconsistencies may be attributed to the fact that negative outcomes related to pet ownership and depressive symptoms do not necessarily imply that pets cause depressive symptoms. Rather, individuals with depressive symptoms are more likely to acquire pets as a way of coping with their negative emotions (Mueller et al., 2018).

However, the higher number of positive findings related to Animal Assisted Interventions could also suggest that probably, due to the strict and organized nature of the Animal Assisted Interventions (Jegatheesan et al., 2014), positive outcomes are more easily achieved and controlled. Additionally, the absence of negative impacts associated with pet ownership (e.g., pet loss, costs, and care; Janevic et al., 2020), could also play a significant role. This suggests that Animal Assisted Interventions could be beneficial for older adults who are unable to provide daily care for their pets, such as those transitioning from a home environment to a care facility, offering them the psychosocial benefits of human-animal interactions without the responsibility of pet care (Gee & Mueller, 2019). Nevertheless, further research is needed to better understand the differences between the roles of Animal Assisted Interventions and pet ownership in addressing depressive symptoms.

Strengths and limitations

This systematic review, has some weaknesses that might affect the final conclusions. Because of limited accessibility, the literature search was restricted to three databases (PubMed, Scopus, and Science Direct). A wider search might have brought in additional studies, adding to the understanding of how animals contribute to depressive symptoms and loneliness among older adults.

Another limitation refers to the closed start date that was chosen for this review. The present review tried to find the latest research; therefore, it targeted documents from 2019 to 2024, which consequently influenced the selection of older documents. However, this selection criterion was necessary, given that it would help in ensuring the review did not stray from current research results but instead gave new directions for the development of future studies. This means that it might as well have increased its scope in regard to practical application.

This review was synthesized by one reviewer, though, in order to overcome the risk of the bias, all the steps—inclusion and exclusion criteria, strategy of searching, studies selection, data extraction, the quality assessment, synthesizing, and results' interpretation—were double-checked with a specialist in the area for raising the degree of reliability. By diminishing the risk of the bias, a greater degree of confidence on the findings was achieved.

Moreover, the diversity of the methodological approaches and research tools for the assessment of depressive symptoms and loneliness makes the comparison of the results difficult. However, the purpose of the review was the synthesis of both qualitative and quantitative studies by a narrative approach since it was considered the best way to address the review questions.

Even so, the review contributed to the literature on human-animal interaction. The mixed-method approach and the inclusion of the studies on both Animal Assisted Interventions and pet ownership helped extend the understanding of previous research findings about depressive symptoms and loneliness among older adults. This review thus provides a base for recommendations for future studies and hence the advancement of the field of human-animal interactions.

Practical implications

While a decent amount of practical implications in this field of research are about Animal Assisted Interventions, very few make use of pet ownership. Real-world applications could aim to provide support and reduce loneliness in older adults, through the facilitation of new social networks. Various dog walking groups can be formed so that older adults can meet new people through their pets. Also, more elderly pet support programs, like the one presented by Cryer et al. (2021), could be created in order to assist older adults in taking care of their pets when, due to various issues, they are unable to. This could solve many of the negative outcomes associated with pet ownership (e.g., pet care). On another note, new protocols regarding the support of older adults facing pet related issues should be formed. Mental health and elder care specialists should be informed about these negative effects of pet ownership (e.g., pet loss) and be able to provide support to older adults facing them. These specialists should also combine the knowledge on human-animal interactions and raise awareness in public settings about pet-related negative outcomes (e.g., pet loss, pet costs, pet care), while also suggesting solutions. On the other hand, Animal Assisted Interventions should continue advancing as new research is uncovered, thus providing better support to older adults in need.

Conclusions

This systematic review succeeded in providing data on the role of animals with regard to depressive symptoms and loneliness among older adults. The mixed findings indicate that the relation between humans and animals is complex. In particular, the findings on Animal Assisted Interventions are quite definite while those on pet ownership appear to be a rather diverse area of study. In any case, this review also manages to present useful findings and, despite its limitations, outlines a future research agenda for the area. Such research would be of immense value in terms of how various specialists and clinicians working within the areas of mental health and elder care understand human-animal interactions and their implications for older adults. Such research may also further encourage more opportunities for new practical applications in the future even outside the care facility environment.

Conflict of interest

The authors declare that there are no conflicts of interest that could influence the research presented in this paper.

Funding

No funding was acquired to conduct this research.

Author contributions

This review was conducted as a part of a bachelor's dissertation for the Department of Educational Sciences and Social Work (University of Patras, Greece). The entire process of this review was conducted by a single reviewer, Antony Salachas. However, every step of the process (including the inclusion and exclusion criteria, search strategy, study selection, data extraction, quality assessment, and result synthesis and interpretation) was cross-checked and validated by Manolis Mentis, a specialist in the field, to ensure objectivity and accuracy.

References

- Administration on Aging. (2016). *A Profile of Older Americans 2015*. Washington DC: Administration on Aging.
- Akincigil, A., Olfson, M., Walkup, J. T., Siegel, M. J., Kalay, E., Amin, S., Zurlo, K. A., & Crystal, S. (2011). Diagnosis and treatment of depression in older community-dwelling adults: 1992-2005. *Journal of the American Geriatrics Society*, 59(6), 1042–1051. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2011.03447.x>
- Alexopoulos, G. S., Abrams, R. C., Young, R. C., & Shamoian, C. A. (1988). *Cornell scale for depression in dementia*. *Biological Psychiatry*, 23(3), 271-284. [https://doi.org/10.1016/0006-3223\(88\)90038-8](https://doi.org/10.1016/0006-3223(88)90038-8)
- Alloy, L. B., & Abramson, L. Y. (1988). *Depressive realism: Four theoretical perspectives*. In L. B. Alloy (Ed.), *Cognitive processes in depression* (pp. 223–265). The Guilford Press.
- Almeida, O. P., & Almeida, S. A. (1999). Short versions of the geriatric depression scale: a study of their validity for the diagnosis of a major depressive episode according to ICD-10 and DSM-IV. *International journal of geriatric psychiatry*, 14(10), 858-865. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1166\(199910\)14:10<858::AID-GPS35>3.0.CO;2-8](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1166(199910)14:10<858::AID-GPS35>3.0.CO;2-8)
- Ambrosi, C., Zaiontz, C., Peragine, G., Sarchi, S., & Bona, F. (2019). Randomized controlled study on the effectiveness of animal-assisted therapy on depression, anxiety, and illness perception in institutionalized elderly. *Psychogeriatrics: The Official Journal of the Japanese Psychogeriatric Society*, 19(1), 55–64. <https://doi.org/10.1111/psyq.12367>
- American Psychiatric Association. (2024). *What is depression?* Psychiatry.org. <https://www.psychiatry.org/patients-families/depression/what-is-depression>
- American Psychological Association. (n.d.). *Loneliness*. In APA Dictionary of Psychology. <https://dictionary.apa.org/loneliness>
- Anderson, K. A., Lord, L. K., Hill, L. N., & McCune, S. (2015). Fostering the human-animal bond for older adults: Challenges and opportunities. *Activities, Adaptation & Aging*, 39(1), 32-42. <https://doi.org/10.1080/01924788.2015.994447>
- Aromataris, E., & Pearson, A. (2014). The systematic review: an overview. *The American journal of nursing*, 114(3), 53–58. <https://doi.org/10.1097/01.NAJ.0000444496.24228.2c>

- Baek, S.-M., Lee, Y., & Sohng, K.-Y. (2020). The psychological and behavioural effects of an animal-assisted therapy programme in Korean older adults with dementia. *Psychogeriatrics: The Official Journal of the Japanese Psychogeriatric Society*, 20(5), 645–653. <https://doi.org/10.1111/psyg.12554>
- Batubara, S. O., Tonapa, S. I., Saragih, I. D., Mulyadi, M., & Lee, B. O. (2022). Effects of animal-assisted interventions for people with dementia: A systematic review and meta-analysis. *Geriatric Nursing*, 43, 26-37. <https://doi.org/10.1016/j.gerinurse.2021.10.016>
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., Shamseer, L., Tetzlaff, J. M., Akl, A. E., Brennan, E. S., Chou, R., Glanville, J., Grimshaw, M. J., Hrobjartsson, A., Lalu, M. J., Li, T., Loder, W. E., Mayo-Wilson, E., McDonald, S., McGuinness A. L., et al. (2021). *The PRISMA 2020 statement: an updated guideline for reporting systematic reviews*. *BMJ*, 372. <https://doi.org/10.1136/bmj.n71>
- Bowlby, J. *Attachment and loss: Vol 1. Attachment*. 2nd. NY: Basic Books; 1969/1982.
- Branson, S. M., Boss, L., Cron, S., & Turner, D. C. (2017). Depression, loneliness, and pet attachment in homebound older adult cat and dog owners. *Journal of Mind and Medical Sciences*, 4(1), 38-48. <http://doi.org/10.22543/7674.41.P3848>
- Canady, B., & Sansone, A. (2019). Health Care Decisions and Delay of Treatment in Companion Animal Owners. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 26(3), 313–320. <https://doi.org/10.1007/s10880-018-9593-4>
- Carr, D. C., Fried, L. P., & Rowe, J. W. (2015). Productivity & engagement in an aging America: The role of volunteerism. *Daedalus*, 144(2), 55-67. https://doi.org/10.1162/DAED_a_00330
- Carr, D., Friedmann, E., Gee, N. R., Gilchrist, C., Sachs-Ericsson, N., & Koodaly, L. (2021). Dog Walking and the Social Impact of the COVID-19 Pandemic on Loneliness in Older Adults. *Animals*11(7), 1852. <https://doi.org/10.3390/ani11071852>
- Chen, H., Wang, Y., Zhang, M., Wang, N., Li, Y., & Liu, Y. (2022). Effects of animal-assisted therapy on patients with dementia: A systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *Psychiatry Research*, 314, 114619. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2022.114619>
- Cherniack, E. P., & Cherniack, A. R. (2014). The benefit of pets and animal-assisted therapy to the health of older individuals. *Current gerontology and geriatrics research*, 623203. <https://doi.org/10.1155/2014/623203>

- Chou, K.L., & Chi, I. (2005). Prevalence and correlates of depression in Chinese oldest-old. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 20(1), 41-50. <https://doi.org/10.1002/gps.1246>
- Colby, P.M., & Sherman, A. (2002). Attachment styles impact on pet visitation effectiveness. *Anthrozoös*, 15, 150 - 165. <https://doi.org/10.2752/089279302786992676>
- Creswell, J. W., & Clark, V. L. P. (2017). *Designing and conducting mixed methods research*. Sage publications.
- Cryer, S., Henderson-Wilson, C., & Lawson, J. (2021). Pawsitive Connections: The role of Pet Support Programs and pets on the elderly. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 42, 101298. <https://doi.org/10.1016/j.ctcp.2020.101298>
- Dahlberg, L., McKee, K. J., Frank, A., & Naseer, M. (2021). A systematic review of longitudinal risk factors for loneliness in older adults. *Aging & Mental Health*, 26(2), 225–249. <https://doi.org/10.1080/13607863.2021.1876638>
- De Jong-Gierveld, J., & van Tilburg, T. G. (2006). A 6-item scale for overall, emotional, and social loneliness: Confirmatory tests on survey data. *Research on aging*, 28(5), 582-598. <https://doi.org/10.1177/0164027506289723>
- Enders-Slegers, M.-J., & Hediger, K. (2019). Pet Ownership and Human–Animal Interaction in an Aging Population: Rewards and Challenges. *Anthrozoos*, 32(2), 255–265. <https://doi.org/10.1080/08927936.2019.1569907>
- Federal Interagency Forum. (2016). *Older Americans 2016: Key indicators of well-being*. U.S. Government Printing Office.
- Fernandes, J., Sousa, L., Sá-Couto, P., & Tavares, J. (2024). Companion Animals: Associations With Social Isolation, Loneliness, and Satisfaction with Life in Portuguese Community-Dwelling Older Adults. *Anthrozoos*, 37(2), 361–377. Scopus. <https://doi.org/10.1080/08927936.2023.2287313>
- Foley, G., & Timonen, V. (2015). Using Grounded Theory Method to Capture and Analyse Health Care Experiences. *Health services research*, 50(4), 1195–1210. <https://doi.org/10.1111/1475-6773.12275>
- Garrity, T. F., Stallones, L. F., Marx, M. B., & Johnson, T. P. (1989). Pet ownership and attachment as supportive factors in the health of the elderly. *Anthrozoös*, 3(1), 35-44. <https://doi.org/10.2752/089279390787057829>
- Gee, N. R., & Mueller, M. K. (2019). A Systematic Review of Research on Pet

Ownership and Animal Interactions among Older Adults. *Anthrozoos*, 32(2), 183–207. <https://doi.org/10.1080/08927936.2019.1569903>

Glenk, L. M., & Foltin, S. (2021). Therapy dog welfare revisited: a review of the literature. *Veterinary Sciences*, 8(10), 226. <https://doi.org/10.3390/vetsci8100226>

Hawkley, L. C., & Cacioppo, J. T. (2010). Loneliness matters: a theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Annals of behavioral medicine: a publication of the Society of Behavioral Medicine*, 40(2), 218–227. <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>

Holt-Lunstad, J., Smith, T. B., Baker, M., Harris, T., & Stephenson, D. (2015). Loneliness and social isolation as risk factors for mortality: a meta-analytic review. *Perspectives on psychological science*, 10(2), 227–237. <https://doi.org/10.1177/174569161456835>

Hong QN, Pluye P, Fàbregues S, Bartlett G, Boardman F, Cargo M, Dagenais P, Gagnon M-P, Griffiths F, Nicolau B, O’Cathain A, Rousseau M-C, Vedel I. (2018). The Mixed Methods Appraisal Tool (MMAT) version 2018 for information professionals and researchers. *Education for information*, 34(4), 285–291. <https://doi.org/10.3233/efi-180221>

Hooyman, N. R., & Kiyak, H. A. (2008). *Social gerontology: A multidisciplinary perspective* (M. Mentis, E. Dragioti, Ed.). 10th ed. GOTSIS.

Hoy-Gerlach, J., Vincent, A., & Lory Hector, B. (2019). Emotional Support Animals in the United States: Emergent Guidelines for Mental Health Clinicians. *Journal of Psychosocial Rehabilitation and Mental Health*, 6(2), 199–208. <https://doi.org/10.1007/s40737-019-00146-8>

Hughes, M. J., Verreynne, M.-L., Harpur, P., & Pachana, N. A. (2020). Companion Animals and Health in Older Populations: A Systematic Review. *Clinical Gerontologist*, 43(4), 365–377. <https://doi.org/10.1080/07317115.2019.1650863>

Hui Gan, G. Z., Hill, A.-M., Yeung, P., Keesing, S., & Netto, J. A. (2020). Pet ownership and its influence on mental health in older adults. *Aging & Mental Health*, 24(10), 1605–1612. <https://doi.org/10.1080/13607863.2019.1633620>

Ikeuchi, T., Taniguchi, Y., Abe, T., Seino, S., Shimada, C., Kitamura, A., & Shinkai, S. (2021). Association between Experience of Pet Ownership and Psychological Health among Socially Isolated and Non-Isolated Older Adults. *Animals*, 11(3), 595. <https://doi.org/10.3390/ani11030595>

- Jain, B., Hafford-Letchfield, T., Ellmers, T., Chandra, C., Billings, B., Teacher, R., O'Farrell Pearce, S., & Clancy, C. (2021). Dog-assisted interventions in care homes: A qualitative exploration of the nature, meaning and impact of interactions for older people. *Health and Social Care in the Community*, 29(5), 1450–1460. Scopus. <https://doi.org/10.1111/hsc.13201>
- Lubben, J., Blozik, E., Gillmann, G., Iliffe, S., von Renteln Kruse, W., Beck, J. C., & Stuck, A. E. (2006). Performance of an abbreviated version of the Lubben Social Network Scale among three European community-dwelling older adult populations. *The Gerontologist*, 46(4), 503-513. <https://doi.org/10.1093/geront/46.4.503>
- Janevic, M. R., Shute, V., Connell, C. M., Piette, J. D., Goesling, J., & Fynke, J. (2020). The Role of Pets in Supporting Cognitive-Behavioral Chronic Pain Self-Management: Perspectives of Older Adults. *Journal of Applied Gerontology: The Official Journal of the Southern Gerontological Society*, 39(10), 1088–1096. <https://doi.org/10.1177/0733464819856270>
- Jegatheesan, B., Beetz, A., Choi, G., Dudzik, C., Fine, A., Garcia, R. M., Johnson, R., Ormerod, E., Winkle, M., & Yamazaki, K. (2014). *IAHAIO White Paper: The IAHAIO Definitions for Animal Assisted Intervention and Animal Assisted Activity and Guidelines for Wellness of Animals Involved*. In A. Fine (Ed.), *Handbook on Animal Assisted Therapy: theoretical foundations and guidelines for practice* (3 ed., pp. 415-418). Elsevier Academic Press.
- Krause-Parello, C. A. (2008). The mediating effect of pet attachment support between loneliness and general health in older females living in the community. *Journal of community health nursing*, 25(1), 1-14. <https://doi.org/10.1080/07370010701836286>
- Krause-Parello, C. A., Gulick, E. E., & Basin, B. (2019). Loneliness, Depression, and Physical Activity in Older Adults: The Therapeutic Role of Human–Animal Interactions. *Anthrozoos*, 32(2), 239–254. Scopus. <https://doi.org/10.1080/08927936.2019.1569906>
- Lacoste, K. (2012). *Benefits of being an animal shelter volunteer*. <http://petful.com/animal-welfare/benefit-animal-shelter-volunteer>
- Leigh-Hunt, N., Bagguley, D., Bash, K., Turner, V., Turnbull, S., Valtorta, N., & Caan, W. (2017). An overview of systematic reviews on the public health consequences of social isolation and loneliness. *Public Health*, 152, 157–171. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2017.07.035>
- Lu, J., Ren, E., Guo, X., Zhou, Z., Wang, Y., & Zhang, N. (2023). The role of pet attachment in alleviating the negative effects of loneliness on a health-promoting lifestyle: An empirical study based on threshold effects for pet

- owners. *International Journal of Older People Nursing*, 18(5), e12554. <https://doi.org/10.1111/opn.12554>
- Marks, G., &McVilly, K. (2020). Trained assistance dogs for people with dementia: A systematic review. *Psychogeriatrics*, 20(4), 510-521. <https://doi.org/10.1111/psyq.12529>
- Maurice, C., Engels, C., Canouï-Poitaine, F., Lemogne, C., Fromantin, I., & Poitaine, E. (2022). Dog ownership and mental health among community-dwelling older adults: A systematic review. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 37(11). <https://doi.org/10.1002/gps.5815>
- McGuire S. (2012). Institute of Medicine. 2012. Accelerating progress in obesity prevention: solving the weight of the nation. *Advances in Nutrition*, 3(5), 708–709. <https://doi.org/10.3945/an.112.002733>
- Mueller, M.K., Gee, N.R. & Bures, R.M. Human-animal interaction as a social determinant of health: descriptive findings from the health and retirement study. *BMC Public Health* 18, 305 (2018). <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5188-0>
- Neumann, S. L. (2010). Animal welfare volunteers: who are they and why do they do what they do?. *Anthrozoös*, 23(4), 351-364. <https://doi.org/10.2752/175303710X12750451259372>
- Ni, M. Y., Yao, X. I., Cheung, F., Wu, J. T., Schooling, C. M., Pang, H., & Leung, G. M. (2020). Determinants of physical, mental and social well-being: a longitudinal environment-wide association study. *International journal of epidemiology*, 49(2), 380–389. <https://doi.org/10.1093/ije/dyz238>
- Nicholson, N., Feinn, R., Casey, E. A., & Dixon, J. (2020). Psychometric evaluation of the Social Isolation Scale in older adults. *The Gerontologist*, 60(7), e491–e501. <https://doi.org/10.1093/geront/gnz083ANTHROZOÖS 375>
- Opdebeeck, C., Katsaris, M. A., Martyr, A., Lamont, R. A., Pickett, J. A., Rippon, I., Thom, J. M., Victor, C., & Clare, L. (2021). What Are the Benefits of Pet Ownership and Care Among People with Mild-to-Moderate Dementia? Findings From the IDEAL programme. *Journal of Applied Gerontology: The Official Journal of the Southern Gerontological Society*, 40(11), 1559–1567. <https://doi.org/10.1177/0733464820962619>
- Pace, R., Pluye, P., Bartlett, G., Macaulay, A. C., Salsberg, J., Jagosh, J., & Seller, R. (2012). Testing the reliability and efficiency of the pilot mixed methods appraisal tool (MMAT) for systematic mixed studies review. *International Journal of Nursing Studies*, 49(1), 47–53. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2011.07.002>

- Pérez-Sáez, E., Pérez-Redondo, E., & González-Ingelmo, E. (2020). Effects of dog-assisted therapy on social behaviors and emotional expressions: A single-case experimental design in 3 people with dementia. *Journal of Geriatric Psychiatry and Neurology*, 33(2), 109-119. <https://doi.org/10.1177/0891988719868306>
- Pikhartova, J., Bowling, A., & Victor, C. (2014). Does owning a pet protect older people against loneliness?. *BMC geriatrics*, 14, 1-10. <https://doi.org/10.1186/1471-2318-14-106>
- Popay, J., Roberts, H., Sowden, A., Petticrew, M., Arai, L., Rodgers, M., Britten, N., & Duffy, S. (2006). Guidance on the conduct of narrative synthesis in systematic reviews. *A product from the ESRC methods programme Version*, 1(1), b92.
- Radloff, L. S. (1977). The CES-D Scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement*, 1(3), 385–401. <https://doi.org/10.1177/014662167700100306>
- Rauktis, M. E., & Hoy-Gerlach, J. (2020). Animal (Non-human) Companionship for Adults Aging in Place during COVID-19: A Critical Support, a Source of Concern and Potential for Social Work Responses. *Journal of Gerontological Social Work*, 63(6–7), 702–705. <https://doi.org/10.1080/01634372.2020.1766631>
- Reniers, P. W. A., Declercq, I. J. N., Hediger, K., Enders-Slegers, M.-J., Gerritsen, D. L., & Leontjevas, R. (2023). The role of pets in the support systems of community-dwelling older adults: A qualitative systematic review. *Aging & Mental Health*, 27(7), 1377–1387. <https://doi.org/10.1080/13607863.2022.2141196>
- Reynolds, K., Pietrzak, R. H., El-Gabalawy, R., Mackenzie, C. S., & Sareen, J. (2015). Prevalence of psychiatric disorders in U.S. older adults: findings from a nationally representative survey. *World Psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 14(1), 74–81. <https://doi.org/10.1002/wps.20193>
- Russell, D., Peplau, L. A., & Ferguson, M. L. (1978). Developing a measure of loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 42(3), 290–294. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4203_11
- Santos, A. J., Nunes, B., Kislaya, I., Gil, A. P., & Ribeiro, O. (2019). Estudo de validaçãoem Portugal deumaversãoreduzida da Escala de DepressãoGeriatrica. *AnálisePsicológica*, 37(3), 405–415. <https://doi.org/10.14417/ap.1505376>

- Sharpley, C., Veronese, N., Smith, L., López-Sánchez, G. F., Bitsika, V., Demurtas, J., Celotto, S., Noventa, V., Soysal, P., Isik, A. T., Grabovac, I., & Jackson, S. E. (2020). Pet ownership and symptoms of depression: A prospective study of older adults. *Journal of affective disorders*, *264*, 35–39. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.11.134>
- Uman L. S. (2011). Systematic reviews and meta-analyses. *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, *20*(1), 57–59.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division. (2013). World Population Ageing 2013. <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2013.pdf>
- Vegue Parra, E., Hernández Garre, J. M., & Echevarría Pérez, P. (2021). Benefits of Dog-Assisted Therapy in Patients with Dementia Residing in Aged Care Centers in Spain. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *18*(4), 1471. <https://doi.org/10.3390/ijerph18041471>
- Wethington, E., & Kessler, R. C. (1986). Perceived support, received support, and adjustment to stressful life events. *Journal of Health and Social Behavior*, *27*(1), 78–89. <https://doi.org/10.2307/2136504>
- Wilson, D. M., Underwood, L., Carr, E., Gross, D. P., Kane, M., Miciak, M., Wallace, J. E., & Brown, C. A. (2021). Older women's experiences of companion animal death: Impacts on well-being and aging-in-place. *BMC Geriatrics*, *21*(1), 470. <https://doi.org/10.1186/s12877-021-02410-8>
- Wilson, L., & Harlow-Rosentraub, K. (2008). Providing new opportunities for volunteerism and civic engagement for boomers: Chaos theory redefined. *Boomer bust: Economic and political dynamics of the graying society*, *2*, 79–99.
- Yesavage, J. A., Brink, T. L., Rose, T. L., Lum, O., Huang, V., Adey, M., & Leirer, V. O. (1982). Development and validation of a geriatric depression screening scale: A preliminary report. *Journal of Psychiatric Research*, *17*(1), 37–49. [https://doi.org/10.1016/0022-3956\(82\)90033-4](https://doi.org/10.1016/0022-3956(82)90033-4)
- Yesavage, J. A., Brink, T. L., Rose, T. L., Lum, O., Huang, V., Adey, M., & Leirer, O. (1983). *Geriatric Depression Scale (GDS)* [Database record]. APA PsycTests.
- Zhou, L., Li, Z., Hu, M., & Xiao, S. (2012). Reliability and validity of ULS-8 loneliness scale in elderly samples in a rural community. *Journal of Central South University. Medical Sciences*, *37*(11), 1124–1128. <https://doi.org/10.3969/j.ssn.16727437.2012.11.008>

Ο Ρόλος των Ζών στα Καταθλιπτικά Συμπτώματα και τη Μοναξιά στα Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας: Μία Μικτής Μεθόδου Συστηματική Ανασκόπηση

Σαλάχας Αντώνης¹, Μανόλης Μέντης²

¹ Τελειόφοιτος Κοινωνικής Εργασίας, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, Ελλάδα

² Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας, Πανεπιστήμιο Πατρών, Ελλάδα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η δημογραφική γήρανση, οι προκλήσεις της ενεργού γήρανσης, και τα αυξανόμενα ποσοστά καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και μοναξιάς στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, πιέζουν τους ειδικούς να ανακαλύψουν καινοτόμες μορφές υποστήριξης για τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Μία πρόταση με ελπιδοφόρα αποτελέσματα, η οποία και απασχολεί τη διεθνή ερευνητική κοινότητα, είναι ο ρόλος των ζών. Ο κύριος σκοπός της παρούσας ανασκόπησης είναι να εξετάσει τον ρόλο των ζών στα καταθλιπτικά συμπτώματα και τη μοναξιά ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, αξιοποιώντας μία μικτή συστηματική μεθοδολογία. Το άρθρο αυτό ακολουθεί τις οδηγίες και τη λίστα ελέγχου PRISMA (2020) για συστηματικές ανασκοπήσεις. Αναζήτηση πραγματοποιήθηκε για συναφή ερευνητικά άρθρα στην αγγλική γλώσσα από το 2019 έως τις 03/29/2024 σε διεθνείς βάσεις δεδομένων (PubMed, Scopus, ScienceDirect) οι οποίες παρείχαν πληροφορίες για το εξεταζόμενο θέμα. Η επιλογή και διαλογή των άρθρων έγινε με την αξιοποίηση των οδηγιών του διαγράμματος ροής PRISMA (2020) για συστηματικές ανασκοπήσεις. Για την αξιολόγηση της ποιότητας των συμπεριλαμβανομένων άρθρων εφαρμόστηκε το MixedMethodsAppraisalTool (MMAT). Ακολουθώντας αυτή τη διαδικασία, 856 άρθρα προέκυψαν από όλες τις βάσεις, από τα οποία, μετά την αφαίρεση διπλότυπων και τον έλεγχο συνάφειας σε τίτλο και περίληψη, 13 τελικά επιλέχθηκαν. Τα 8 ακολουθούσαν ποσοτικό σχεδιασμό και τα 5 ποιοτικό. Αν και προέκυψαν μικτά αποτελέσματα από την ανάλυση, ειδικά όσον αφορά την κατοχή κατοικίδιων και τα συμπτώματα κατάθλιψης που απαιτούν περαιτέρω έρευνα, στις περισσότερες περιπτώσεις, τα ζώα δραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανακούφιση των συμπτωμάτων κατάθλιψης και στη μείωση της μοναξιάς στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Η έρευνα αυτή υποδηλώνει περισσότερες ευκαιρίες για νέες πρακτικές εφαρμογές ακόμα και εκτός του περιβάλλοντος της ιδρυματικής φροντίδας.

Λέξεις-κλειδιά: Ζώα, Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας, Καταθλιπτικά Συμπτώματα, Μοναξιά, Συστηματική Ανασκόπηση

Στοιχεία Επικοινωνίας: Αντώνης Σαλάχας, antonysalachas@gmail.com

KRISTI KANEL

ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Επιστημονική επιμέλεια: Ιγνατία Φαρμακοπούλου, Μαρία Θεοδώρατου

Στο σημαντικό αυτό εγχειρίδιο πραγματοποιείται μια εμπειριστατωμένη ανάλυση των παραγόντων που οδηγούν σε καταστάσεις κρίσεις και περιγράφονται λεπτομερώς τα κύρια θεωρητικά μοντέλα συμβουλευτικής σχετικών ερευνητικών μελετών για την *παρέμβαση στην κρίση*, τα οποία εφαρμόζονται εδώ και δεκαετίες από επαγγελματίες κοινωνικούς λειτουργούς και επαγγελματίες άλλων συναφών ειδικοτήτων που απασχολούνται ως σύμβουλοι (ψυχολόγοι, ψυχίατροι παιδιών και εφήβων, ψυχίατροι ενηλίκων) παγκοσμίως. Η συγγραφέας Kristi Kanel εμπλουτίζει τη θεωρητική κατάρτιση αλλά και την τεκμηριωμένη πρακτική των ειδικών ψυχικής υγείας με το δικό της σύγχρονο μοντέλο, το Μοντέλο ABC για την Παρέμβαση στην Κρίση.

Για πρώτη φορά οι Έλληνες φοιτητές έχουν την ευκαιρία να εμβαθύνουν σε συγκεκριμένους πληθυσμούς εξυπηρετούμενων/πελατών σε κρίση προκαλούμενη από αιτίες όπως απώλεια (θάνατο, διαζύγιο, ανεργία), φυσικές καταστροφές, τραύμα, εξαρτήσεις, χρόνια ασθένεια, αναπηρία, με άνοια ή Alzheimer, ακολουθώντας την εφαρμογή ενός πρακτικού, βήμα προς βήμα οδηγού κατανόησης και διαχείρισης τέτοιων περιστατικών μέσω της χρήσης μελετών περίπτωσης, εμπειριστατωμένων πινάκων και διαγραμμάτων. Οι φοιτητές κοινωνικής εργασίας και άλλων συναφών επιστημών έχουν τη δυνατότητα να εφαρμόσουν τις γνώσεις τους στην πράξη μέσα από δείγματα σεναρίων, παιχνίδια ρόλων αλλά και ερωτήσεις ανασκόπησης σε κάθε κεφάλαιο.

Αναδεικνύοντας τις καινοτόμες εξελίξεις και τα σύγχρονα κινήματα στο πεδίο της παρέμβασης στην κρίση, το σύγγραμμα θα αποτελέσει ένα πολύτιμο σύγχρονο εργαλείο για τους νέους επαγγελματίες κοινωνικούς λειτουργούς και τους ειδικούς ψυχικής υγείας.

Πρόλογος στην Ελληνική Έκδοση

Ο τομέας της συμβουλευτικής αποτελεί έναν δυναμικό και εξελισσόμενο κλάδο που διαδραματίζει ζωτικό ρόλο στην υποστήριξη ατόμων, οικογενειών και κοινοτήτων στην αντιμετώπιση των πολυπλοκοτήτων της ζωής. Καθώς η ζήτηση για παρεμβάσεις στην κρίση συνεχίζει να αυξάνεται, είναι απαραίτητο για τους φοιτητές κοινωνικής εργασίας που θα απασχοληθούν ως σύμβουλοι, αλλά και για τους αρχάριους ειδικούς άλλων συναφών ειδικοτήτων (όπως ψυχολόγους, ψυχίατρος παιδιών και εφήβων και ψυχίατρος ενηλίκων) να είναι άρτια καταρτισμένοι στις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, ερευνητικές μελέτες και τεκμηριωμένες πρακτικές, προκειμένου να παρέχουν αποτελεσματικές παρεμβάσεις σύμφωνα με τον κώδικα ηθικής και δεοντολογίας που τις διέπουν.

Με χαρά και ικανοποίηση παρουσιάζουμε την έκτη έκδοση του Οδηγού για την παρέμβαση στην κρίση της Kristi Kanel, που στοχεύει να καλύψει ένα αξιοσημείωτο

βιβλιογραφικό κενό στο πεδίο της συμβουλευτικής με εστίαση στην παρέμβαση στην κρίση στη χώρα μας. Το παρόν σύγγραμμα έχει τη μορφή ενός προσιτού και ευανάγνωστου εγχειριδίου, το οποίο αποσκοπεί στο να προσφέρει σε φοιτητές και νέους ειδικούς ψυχικής υγείας ένα πολύτιμο εργαλείο που θα τους βοηθήσει στις ακαδημαϊκές τους σπουδές (προπτυ- χιακές και μεταπτυχιακές), καθώς και στη μελλοντική τους πρακτική.

Αν και η συγγραφέας χρησιμοποιεί σε όλη την έκταση του βιβλίου τον όρο «client», του οποίου η πιστή μετάφραση στην ελληνική γλώσσα είναι «πελάτης», έχοντας ως στόχο την αξιοποίηση της ελληνικής ορολογίας στην επιστήμη της κοινωνικής εργασίας σε όλο το κείμενο έχει χρησιμοποιηθεί ο όρος «εξυπηρετούμενος», ο οποίος χαίρει ευρείας αναγνώρισης και θεωρείται ο πιο συμπεριληπτικός από τους ακαδημαϊκούς καθηγητές κοινωνικής εργασίας, αλλά και τους κλινικούς κοινωνικούς λειτουργούς.

Για πρώτη φορά παρέχεται η ευκαιρία στους Έλληνες φοιτητές να εμβαθύνουν σε συγκεκριμένους πληθυσμούς εξυπηρετούμενων σε κρίση, σε ποικίλες περιπτώσεις, όπως: απώλεια (θάνατο, διαζύγιο, ανεργία), φυσικές καταστροφές, τραύμα, εξαρτήσεις, χρόνια ασθένεια, αναπηρία, ηλικιωμένα άτομα (με άνοια ή Alzheimer), όπου παρουσιάζεται η εφαρμογή ενός πρακτικού –βήμα προς βήμα– οδηγού κατανόησης και διαχείρισης τέτοιων περιστατικών, διανθισμένων με μελέτες περιπτώσεων, συγκεντρωτικούς πίνακες και διαγράμματα. Το συγκεκριμένο βιβλίο δίνει τη δυνατότητα στους φοιτητές κοινωνικής εργασίας και άλλων συναφών επιστημών να εφαρμόσουν τις γνώσεις τους στην πράξη μέσα από δείγματα σεναρίων, παιχνίδια ρόλων, αλλά και ερωτήσεις ανασκόπησης στο κάθε κεφάλαιο.

Παρέχεται μια λεπτομερής περιγραφή των κύριων θεωρητικών μοντέλων συμβουλευτικής, αλλά και πρόσφατων ερευνητικών μελετών σε σχέση με την παρέμβαση στην κρίση, τα οποία εφαρμόζονται εδώ και δεκαετίες από τους επαγγελματίες. Η συγγραφέας Kristi Kanel εμπλουτίζει τη θεωρητική κατάρτιση αλλά και την τεκμηριωμένη πρακτική με την παρουσίαση του δικού της σύγχρονου μοντέλου, του Μοντέλου ABC για την Παρέμβαση στην Κρίση· στο βιβλίο παρουσιάζονται τα στάδια αυτού του μοντέλου και γίνεται μια ενδελεχής περιγραφή των σημαντικότερων περιστασιακών και αναπτυξιακών κρίσεων. Το πολύτιμο αυτό σύγγραμμα παρουσιάζει καινοτόμες εξελίξεις και σύγχρονα κινήματα στο πεδίο της παρέμβασης στην κρίση.

Ως επιμελήτριες αυτής της μεταφρασμένης έκδοσης, έχουμε αναλάβει τη μεγάλη ευθύνη να διασφαλίσουμε την ακρίβεια, τη σαφήνεια και τη συνοχή του περιεχομένου. Η επιμέλεια ενός ακαδημαϊκού έργου περιλαμβάνει κάτι περισσότερο από απλή γλωσσική προσαρμογή, απαιτεί βαθιά κατανόηση του γνωστικού αντικειμένου, αυστηρή προσοχή στη λεπτομέρεια και δέσμευση για τη διατήρηση της αρχικής πρόθεσης του συγγραφέα. Η διαδικασία της επιμέλειας υπήρξε μια εμπλουτιστική και ικανοποιητική εμπειρία, καθώς εμβαθύναμε στις ιδιαιτερότητες των θεωριών συμβουλευτικής, εξετάσαμε εμπειρικές έρευνες και ασχοληθήκαμε με τις ιδέες και την

εμπειρογνωμοσύνη της συγγραφέως. Με σχολαστική προσοχή, η μεταφράστρια και εμείς διασφαλίσαμε ότι οι ιδέες και οι έννοιες που παρουσιάζονται στο πρωτότυπο κείμενο μεταφέρονται με ακρίβεια στα ελληνικά, σεβόμενες παράλληλα τις πολιτισμικές αποχρώσεις και το πλαίσιο του ελληνικού αναγνωστικού κοινού. Κατά τη μετάφραση και επιμέλεια λάβαμε σοβαρά υπόψη τον αντίκτυπο που μπορεί να έχει αυτό το έργο στους φοιτητές, στους ακαδημαϊκούς, στους ερευνητές και σε μια πληθώρα ειδικών ψυχικής υγείας, όπως κοινωνικούς λειτουργούς, ψυχολόγους, ψυχιάτρους και συμβούλους με διαφορετικές εξειδικεύσεις, καθώς οι παρεμβάσεις σε κρίση εφαρμόζονται από όλους τους ειδικούς ψυχικής υγείας.

Εκφράζουμε την ειλικρινή μας ευγνωμοσύνη στη συγγραφέα Kristi Kanel που εμπιστεύτηκε στον εκδοτικό οίκο Πεδίο τη μετάφραση και την επιμέλεια του έργου της. Εκφράζουμε επίσης την εκτίμησή μας στην ομάδα εμπειρογνομόνων, κριτών και συνεργατών που παρείχαν τις πολύτιμες γνώσεις και την καθοδήγησή τους καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας. Τέλος, εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στον εκδοτικό οίκο Πεδίο για την άφογη συνεργασία αναφορικά με την επιμέλεια του εν λόγω συγγράμματος, και συγκεκριμένα την κα Έφη Ρουμπούλα καθώς και τη μεταφράστρια Χαρά Λυμπεροπούλου.

Ελπίζουμε ότι το παρόν σύγγραμμα όχι μόνο θα διευρύνει την πρόσβαση σε επικαιροποιημένη βιβλιογραφία, αλλά και θα εμψυχήσει μια αίσθηση έμπνευσης στους φοιτητές και στους νέους ειδικούς ψυχικής υγείας να ξεκινήσουν ένα ταξίδι μάθησης και επαγγελματικής ανάπτυξης, όπου η απόκτηση ολοκληρωμένων γνώσεων στον τομέα της συμβουλευτικής με εστίαση στις παρεμβάσεις σε κρίση είναι ζωτικής σημασίας.

Ιγνατία Φαρμακοπούλου
Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήμα των Επιστημών της
Εκπαίδευσης & Κοινωνικής
Εργασίας, Κατεύθυνση Κοινωνικής
Εργασίας, Πανεπιστήμιο Πατρών

Δρ Μαρία Θεοδωράτου
Κλινική Ψυχολόγος
Διδάσκουσα στο Ελληνικό Ανοικτό
Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ)
& στο Πανεπιστήμιο Νεάπολης της
Πάφου, Κύπρος (NUP)

Περιεχόμενα

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση 21

Πρόλογος 25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Μια επισκόπηση της παρέμβασης στην κρίση 29

Ο ορισμός της κρίσης 30

Η κρίση ως κίνδυνος και ευκαιρία 32

    Η κρίση ως ευκαιρία 34

    Η κρίση ως κίνδυνος: όταν κάποιος γίνεται επιρρεπής στην κρίση 35

    Άλλοι παράγοντες που καθορίζουν τον κίνδυνο ή την ευκαιρία 38

Εκλυτικά γεγονότα 40

Αναπτυξιακές κρίσεις 41

Περιστασιακές κρίσεις 42

Συναισθηματική δυσφορία 42

Αποτυχία των μεθόδων διαχείρισης και μείωση
της λειτουργικότητας 45

Το Wellesley Project: Η ανάπτυξη της παρέμβασης στην κρίση 45

Η παρέμβαση στην κρίση και η πρόληψη αυτοκτονιών
ενδυναμώνονται σε εθνικό επίπεδο 48

Νόμος περί Κοινωνικής Ψυχικής Υγείας του 1963 49

    Η άνοδος της οργανωμένης περίθαλψης 50

Συνεισφορές άλλων θεωρητικών κατευθύνσεων 53

    Ψυχαναλυτική θεωρία 53

    Υπαρξιακή θεωρία 54

    Ανθρωπιστική προσέγγιση 55

    Γνωστικές-Συμπεριφορικές θεωρίες 56

    Βραχεία θεραπεία 56

    Σύντομη διαδικασία συμβουλευτικής σε κρίσιμα περιστατικά 57

Περίθαλψη βασισμένη στο τραύμα 58

    Το Μοντέλο ABC για την Παρέμβαση στην Κρίση 59

Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου 60

Βασικοί όροι για μελέτη 60

Βιβλιογραφία 64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Δεοντολογικά και επαγγελματικά ζητήματα 67

Εισαγωγή 68

Η ανάγκη για ηθική/δεοντολογία 68

Τι σημαίνει ηθική/δεοντολογία 68

Ορίζοντας τον νόμο	69
Αντιπαραθέσεις	70
Χρήση επαγγελματιών παραϊατρικών επαγγελματιών	71
Δεοντολογικά ζητήματα	73
Αυτεπίγνωση και αυτοέλεγχος	73
Διττές σχέσεις	74
Απόρρητο	75
Νόμος για την καταγγελία της κακοποίησης ηλικιωμένων	77
Νόμος για την καταγγελία της παιδικής κακοποίησης	77
Επάρκεια	79
Τα δικαιώματα του εξυπηρετούμενου	80
Εικονική ή ηλεκτρονική θεραπεία	80
Πολυπολιτισμική επάρκεια	81
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>82</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>82</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>84</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Το Μοντέλο ABC για την Παρέμβαση στην Κρίση..... 85

Εισαγωγή	86
A: Ανάπτυξη και διατήρηση μιας καλής επαφής: ακολουθώντας τον εξυπηρετούμενο	87
Συμπεριφορά ακρόασης.....	90
Ερωτήσεις.....	91
Αποσαφήνιση.....	96
Παράφραση.....	97
Αντανάκλαση συναισθημάτων	98
Σύνοψη	100
B: Εντοπισμός του προβλήματος: Ακολουθήστε το μοντέλο	101
Προσδιορισμός του εκλυτικού γεγονότος	106
Αναγνώριση του νοήματος ή της αντίληψης για το εκλυτικό γεγονός	107
Προσδιορισμός της συναισθηματικής δυσφορίας και του επιπέδου λειτουργικότητας	108
Πραγματοποίηση δεοντολογικών ελέγχων.....	109
Ζητήματα κατάχρησης ουσιών/κακοποίησης	111
Θεραπευτική αλληλεπίδραση	111
C: Διαχείριση	116
Διερεύνηση των προσπαθειών διαχείρισης του εξυπηρετούμενου	116
Ενθάρρυνση ανάπτυξης νέων συμπεριφορών διαχείρισης	117
Παρουσίαση εναλλακτικών συμπεριφορών διαχείρισης.....	117
Δέσμευση και επανεκτίμηση	122
Παράδειγμα περίπτωσης: η χρήση του Μοντέλου ABC για την Παρέμβαση στην Κρίση σε έναν επιζήσαντα στρατιωτικού σεξουαλικού τραύματος	123

<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	129
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	129
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Παρέμβαση σε κρίσεις που σχετίζονται με κίνδυνο για τον εαυτό, με κίνδυνο για τους άλλους

ή με βαριά αναπηρία	133
Εισαγωγή	134
Ένα σύντομο χρονικό των ζητημάτων της αυτοκτονίας.....	135
Εισαγωγή στην αυτοκτονικότητα.....	135
Ισχύουσες στατιστικές περί αυτοκτονιών	136
Συμπτώματα και ενδείξεις.....	137
Αξιολόγηση της αυτοκτονικότητας	139
Παρεμβάσεις.....	144
Συζήτηση για το επίπεδο κινδύνου και τις στρατηγικές παρέμβασης	145
Αυτοκτονικοί εξυπηρετούμενοι χαμηλού κινδύνου.....	145
Αυτοκτονικοί εξυπηρετούμενοι μέτριου κινδύνου	146
Αυτοκτονικοί εξυπηρετούμενοι υψηλού κινδύνου	148
Μια φαινομενολογική οπτική της αυτοκτονίας	149
Μη αυτοκτονικός αυτοτραυματισμός (ΜΑΑΤ) και αυτοακρωτηριαστική συμπεριφορά	151
Αξιολόγηση του ΜΑΑΤ.....	153
Παρεμβάσεις για τον ΜΑΑΤ	154
Διαχείριση εξυπηρετούμενου που αποτελεί κίνδυνο για τους άλλους	155
Παράγοντες κινδύνου για βία απέναντι στους άλλους.....	155
Ψυχωσική κατάρρευση και άτομα με βαριά ψυχική αναπηρία	158
Η εξέταση της ψυχικής κατάστασης.....	160
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	165
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	165
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	167

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Αναπτυξιακές και πολιτισμικές κρίσεις .....

Εισαγωγή	172
Μια σύντομη ανασκόπηση των κρίσεων του κύκλου ζωής.....	172
Γνωσίες που σχετίζονται με τον Φόβο Απώλειας Ευκαιρίας (ΦΑΕ).....	175
Συνέπειες του Φόβου Απώλειας Ευκαιρίας	176
Συναισθηματική δυσφορία και δυσκολίες στη λειτουργικότητα	176
Η κρίση της όψιμης νεαρής ηλικίας.....	176

Θεωρία οικογενειακών συστημάτων	183
Δομική οικογενειακή θεραπεία	184
Εξελικτικές κρίσεις	185
Πρώτο στάδιο μιας οικογένειας: δημιουργία του υποσυστήματος των συζύγων.....	186
Δημιουργία υποσυστήματος των γονέων	188
Δημιουργία υποσυστημάτων των αδερφών	188
Δημιουργία υποσυστημάτων των παππούδων	189
Κρίση που σχετίζεται με την κουλτούρα.....	190
Ανάπτυξη της πολιτισμικής σεμνότητας	190
Ητικά έναντι ημικών ζητημάτων	190
Ημικά πρότυπα που σχετίζονται με τους Ισπανόφωνους	191
Ζητήματα που σχετίζονται με διαφορετικό βαθμό επιπολιτισμού	194
Νευρική κρίση	194
Ημικά ζητήματα που σχετίζονται με τις αφροαμερικανικές οικογένειες	194
Θρησκεία.....	195
Ρατσισμός.....	195
Κίνημα Black Lives Matter.....	195
Ημικά ζητήματα που σχετίζονται με τις οικογένειες των Ασιατών Αμερικανών.....	197
Δομή της οικογένειας των Ασιατών Αμερικανών	197
Ντροπή και υποχρέωση στην κουλτούρα των Ασιατών Αμερικανών	197
Η διαδικασία της επικοινωνίας στην κουλτούρα των Ασιατών Αμερικανών	198
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>202</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>203</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>204</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Κρίσεις που σχετίζονται με την απώλεια:

θάνατος, χωρισμοί και οικονομική απώλεια	207
Θάνατος και πένθος.....	208
Τα πέντε στάδια του πένθους, της Kübler-Ross	208
Έργα πένθους.....	210
Εκδηλώσεις της φυσιολογικής θλίψης	212
Καθοριστικοί παράγοντες της θλίψης.....	213
Παρέμβαση	214
Προτάσεις για όσους βιώνουν απώλεια.....	216
Απώλεια παιδιού.....	217
Διαζύγιο και χωρισμός	220
Παρέμβαση	223
Παιδιά και διαζύγιο	223
Κρίσεις που σχετίζονται με ανασυσταμένες οικογένειες.....	224
Απώλεια εργασίας	226

Ο ρόλος των αντιλήψεων	227
Παρεμβάσεις.....	228
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>235</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>236</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>236</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ανθρωπογενείς και φυσικές καταστροφές, τραύμα και Διαταραχή Μετατραυματικού Στρες, ΔΜΤΣ 239

Περίθαλψη βασισμένη στο τραύμα.....	240
Διαταραχή μετατραυματικού στρες (ΔΜΤΣ).....	241
Τραύματα που συχνά οδηγούν σε ΔΜΤΣ ή οξεία διαταραχή στρες	242
Επιδράσεις στα παιδιά μικρής ηλικίας	243
Στρατιωτική θητεία.....	244
Προσωπική και οικογενειακή θυματοποίηση.....	244
Φυσικές καταστροφές.....	245
Τέσσερις φάσεις των κοινοτικών καταστροφών	247
Κατευθυντήριες γραμμές παρέμβασης	248
Ανθρωπογενείς καταστροφές.....	249
Τρομοκρατία.....	249
Ένοπλη βία και πυροβολισμοί	253
Παρεμβάσεις.....	257
Κρίσιμο περιστατικό και βραχεία διαδικασία συμβουλευτικής.....	258
Διαδικασία βραχείας συμβουλευτικής	259
Άλλες θεραπευτικές προσεγγίσεις που συνήθως χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση της ΔΜΤΣ	260
Δευτερογενής διαταραχή μετατραυματικού στρες.....	261
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>265</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>266</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>266</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Κρίσεις που σχετίζονται με τη στρατιωτική θητεία 269

Στρατιωτική θητεία: μια ιστορική οπτική	270
Εισαγωγή στον πληθυσμό των Βετεράνων OIF και OEF	271
Στατιστικά στοιχεία	271
Στρατιωτική κουλτούρα	272
Ζητήματα που σχετίζονται συγκεκριμένα με αυτούς τους Βετεράνους.....	273
Αόρατες πληγές.....	274
ΔΜΤΣ.....	274
Κατάθλιψη και αυτοκτονία	274
Ζητήματα θυμού	275

Κατάχρηση αλκοόλ	275
Διαχείριση της ΔΜΤΣ και της κατάθλιψης, του θυμού και της κατάχρησης αλκοόλ που οφείλονται στη ΔΜΤΣ	276
Τραυματική εγκεφαλική βλάβη	279
Άλλες θεραπευτικές προσεγγίσεις που βοηθούν βετεράνους με ΔΜΤΣ, κατάθλιψη, ΤΕΒ, κατάχρηση αλκοόλ, θυμό και στρες μάχης	280
Ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες των βετεράνων	282
Ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι βετεράνοι που είναι εγγεγραμμένοι σε κολέγια	284
Μια ερευνητική μελέτη του 2008-2009 για τους βετεράνους των ΟΙΦ και ΟΕΦ και τη ΔΜΤΣ	284
Γενικές παρεμβάσεις	288
Σεξουαλική παρενόχληση ή κακοποίηση στον στρατό.....	289
Σεξουαλικό τραύμα στον στρατό.....	291
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>297</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>298</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>299</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

Κρίσεις που σχετίζονται με προσωπικό τραύμα..... 303

Σεξουαλική παρενόχληση ή κακοποίηση και βιασμός	306
Τι είναι ο βιασμός;	306
Τι είναι η σεξουαλική παρενόχληση ή κακοποίηση;	306
Παρεμβάσεις σε ένα θύμα βιασμού.....	308
Το μοντέλο ενδυνάμωσης για τους επιζήσαντες από τη σεξουαλική παρενόχληση ή κακοποίηση.....	309
Ραντεβού βιασμού και βιασμός από κάποιο γνωστό άτομο	311
Συντροφική/Συζυγική βία	312
Μια ιστορική οπτική.....	312
Πολιτισμικοί και οικουμενικοί παράγοντες που σχετίζονται με τη συντροφική/συζυγική βία.....	315
Συχνότητα της συντροφικής/συζυγικής κακοποίησης	317
Γιατί οι άνθρωποι μένουν;	319
Ο κύκλος της βίας.....	321
Το σύνδρομο της κακοποιημένης γυναίκας.....	321
Παρέμβαση σε κακοποιημένες γυναίκες	322
Ο θύτης.....	326
Μια φαινομενολογική οπτική του θύτη	327
Παρεμβάσεις στον θύτη	328
Ζητήματα παιδικής κακοποίησης.....	329
Τύποι παιδικής κακοποίησης.....	331
Πώς να εντοπίσετε την παιδική κακοποίηση και παραμέληση	332
Πιθανοί δείκτες της παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης	333
Σύνδρομο αυχενικού τραυματισμού του βρέφους.....	335

Συσχέτιση της παιδικής κακοποίησης με τη διαταραχή μετατραυματικού στρες	335
Καταγγελία της παιδικής κακοποίησης	337
Παρεμβάσεις σε ένα κακοποιημένο παιδί	338
Ο κακοποιητικός γονέας	341
Παρεμβάσεις για ενήλικες που είχαν κακοποιηθεί σεξουαλικά ως παιδιά.....	343
Παρεμβάσεις για θύτες σεξουαλικής κακοποίησης	344
Εκφοβισμός.....	345
Ορισμός.....	345
Στατιστικά στοιχεία	345
Στρατηγικές παρέμβασης	346
Εργασία με τις οικογένειες των θυμάτων.....	347
Εργασία με τις οικογένειες των θυτών	347
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>350</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>351</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>352</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

Κρίσεις που σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα 355

Εφηβική εγκυμοσύνη.....	356
Ζητήματα που σχετίζονται με τις αμβλώσεις.....	358
Γιατί οι γυναίκες κάνουν αμβλώσεις;.....	360
Πώς η άμβλωση επηρεάζει τον Αμερικανό άνδρα;	361
Ζητήματα σχετικά με τις σεξουαλικά μεταδιδόμενες λοιμώξεις (ΣΜΛ)	363
Ηπατίτιδα C.....	364
Παρέμβαση στην κρίση για άτομα και ζευγάρια που αντιμετωπίζουν ΣΜΛ.....	365
AIDS και HIV	366
Τάσεις μεταξύ συγκεκριμένων ομάδων	369
Τι είναι το AIDS;	370
Τρόποι μετάδοσης.....	371
Εξέταση για AIDS.....	372
Αντιμετώπιση	372
Κοινωνικές πτυχές	373
Κατηγορίες εξυπηρετούμενων που ενδέχεται να αναζητήσουν παρέμβαση στην κρίση σχετικά με τον HIV/AIDS	374
Παρεμβάσεις.....	377
Ζητήματα που αντιμετωπίζουν άτομα που θεωρούνται ομοφυλόφιλα, λεσβίες, αμφιφυλόφιλα, διεμφυλικά, μεταβλητού φύλου, ρευστού φύλου ή queer.....	380
Ζητήματα που αντιμετωπίζουν τα άτομα που αυτοπροσδιορίζονται ως διεμφυλικά, μεταβλητού φύλου, ρευστού φύλου.....	382
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>386</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>387</i>

Βιβλιογραφία.....	387
-------------------	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11

Διαταραχές και κρίσεις που σχετίζονται

με τη χρήση ουσιών 389

Μια ιστορική οπτική πάνω στην κατάχρηση και την ακατάλληλη χρήση ουσιών στις Ηνωμένες Πολιτείες	390
Στατιστικά στοιχεία της χρήσης ναρκωτικών τον 21ο αιώνα για τις Ηνωμένες Πολιτείες	390
Τι είναι η κατάχρηση ουσιών.....	391
Τι μπορεί να πυροδοτήσει μια κρίση κατάχρησης ουσιών;.....	392
Οικογενειακές κρίσεις.....	392
Ιατρικές κρίσεις.....	393
Νομικές κρίσεις	394
Ψυχολογικές κρίσεις	395
Αλκοόλ: η πιο συνηθισμένη κατάχρηση ουσίας.....	396
Ο αλκοολικός.....	396
Παρέμβαση σε χρήστες αλκοόλ και ουσιών	397
Ιατρικές προσεγγίσεις	401
Το εμβόλιο κατά του εθισμού	403
Άλλες προσεγγίσεις που εστιάζουν στην αντιμετώπιση της κατάχρησης ουσιών και αλκοόλ	403
Βραχεία παρέμβαση για προβλήματα με το αλκοόλ	405
Κατανόηση της διευκολυντικής συμπεριφοράς.....	406
Ενήλικα παιδιά αλκοολικών	406
Θεραπεία για τον συνεξαρτημένο	406
Άλλα ζητήματα κατάχρησης ουσιών	409
Μεθαμφεταμίνη (σπιντ): κοκαΐνη, κρακ και κρυσταλλική μεθαμφεταμίνη	409
Επιδράσεις της κοκαΐνης και του σπιντ στην οικογένεια	412
Μαριουάνα.....	413
Διαθουλαμίδιο του λυσεργικού οξέος (LSD).....	415
Ηρωίνη	415
Ακατάλληλη χρήση και κατάχρηση συνταγογραφούμενων φαρμάκων	416
Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....	418
Βασικοί όροι για μελέτη.....	422
Βιβλιογραφία.....	423

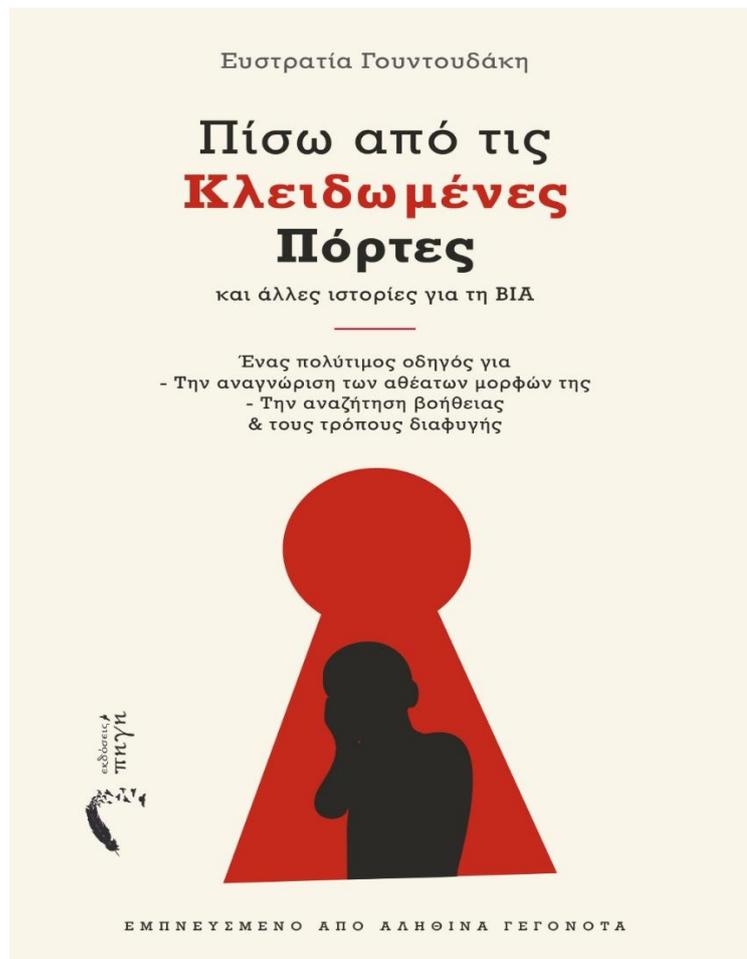
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12

Κρίσεις που σχετίζονται με τη γήρανση,

τη σοβαρή σωματική ασθένεια και τις αναπηρίες 425

Ανακουφιστική φροντίδα	426
Το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο	426

Σοβαρές ασθένειες	427
Χρόνιος πόνος	428
Διατροφικές διαταραχές.....	430
Νόσος Alzheimer	434
Τι είναι η νόσος Alzheimer;	434
Επιδράσεις στον φροντιστή	435
Ζητήματα σχετικά με τις αναπηρίες	437
Ένα σύντομο ιστορικό των αναπηριών	438
Ο πληθυσμός με αναπηρίες και ο Νόμος για τους Αμερικανούς με Αναπηρίες	440
Ευάλωτες υποομάδες εντός του πληθυσμού με αναπηρίες	441
Ηλικιωμένοι με αναπηρίες	442
Κακοποίηση ηλικιωμένων.....	443
Παρεμβάσεις σε κακοποιημένους ηλικιωμένους.....	445
Άτομα με ψυχική αναπηρία.....	446
Άτομα με αναπτυξιακή αναπηρία	447
Στρατηγικές παρέμβασης στην κρίση για άτομα με αναπηρίες	448
<i>Ερωτήσεις ανασκόπησης του κεφαλαίου.....</i>	<i>452</i>
<i>Βασικοί όροι για μελέτη.....</i>	<i>453</i>
<i>Βιβλιογραφία.....</i>	<i>453</i>

Το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας γράφτηκε προκειμένου να υπηρετήσει έναν βασικό σκοπό: να αναδείξει, να ενημερώσει και να ευαισθητοποιήσει σχετικά με τις αθέατες μορφές που μπορεί να πάρει η βία στις διαπροσωπικές μας σχέσεις και όχι μόνο. Γράφτηκε, επίσης, για να δώσει ελπίδα αλλά και να βοηθήσει όλ@ όσ@ έχουν διέλθει παρεμφερείς εμπειρίες ώστε να βγουν από τα σκοτεινά μονοπάτια που τους έχουν οδηγήσει οι ενοχές που τους κατακλύζουν, και να απελευθερωθούν. Μέσα από τις σελίδες αυτού του βιβλίου και τις συνεδρίες που περιγράφονται αναλυτικά, θέλησα επίσης να μεταφέρω στ@ συναδέλφους μου Κοινωνικ@ Λειτουργούς τις προκλήσεις αλλά και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε εμείς οι επαγγελματίες όταν καλούμαστε να υποστηρίξουμε και να δουλέψουμε με θύματα βίας.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, αν δείτε κάποιες πλευρές του εαυτού σας ή αναγνωρίσετε κάποιο δικό σας προσωπικό βίωμα μέσα στην δική μου ή και στις υπόλοιπες ιστορίες αυτού του βιβλίου, θεωρήστε ότι είναι τόσο συμπτωματικό όσο και σκόπιμο.

«Το τραύμα μπορεί να έχει κυματοειδή επίδραση. Στο κέντρο βρίσκεται πάντα το θύμα. Εκείνο το άτομο που βίωσε άμεσα το τραυματικό γεγονός, εκείνο που δέχθηκε τη βία, υπέστη τις σωματικές βλάβες, ένιωσε τις επιπτώσεις της βίας στην ψυχική του

υγεία, έχασε την ζωή του από την επίθεση. Καθώς κινούμαστε προς τα έξω, συναντούμε τους συγγενείς που βιώνουν από κοντά τις οδυνηρές συνέπειες που μπορεί να έχει η βία στο αγαπημένο τους πρόσωπο, τους συγγενείς που πενθούν, τους φίλους, τους συναδέλφους του θύματος και όσους βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από το συμβάν.

Στο επόμενο επίπεδο βρίσκονται οι επαγγελματίες στα επείγοντα και στις κοινωνικές υπηρεσίες, οι γιατροί, οι εισαγγελείς, οι δικηγόροι, η αστυνομία. Και οι κυματισμοί συνεχίζονται, εξαπλώνονται, μέχρι να αλλάξει κάτι, μέχρι να σπάσει ο κύκλος της βίας με κάποιον τρόπο. Διότι το τραύμα πρέπει να αντιμετωπιστεί, οι πληγές πρέπει να επουλωθούν και τα θύματα, οι συνάδελφοι, οι φίλοι, οι συγγενείς, όλοι εμείς, χρειαζόμαστε απαντήσεις».

Αλλιώς, ο πόνος θα επιμείνει και η λύτρωση δεν θα έρθει ποτέ.